

Robert Castel

A bérmunka társadalma

A devalválódás

Mindazonáltal a munkásosztály nem frontális ütközetben szenvedett vereséget – mint például 1848 júniusának párizsi munkásai. Sok mindent lehetne mesélni a megszállás eseményeiről s a munkásosztály egy részének az ellenállásban való részvételéről, a felszabadulás eseményeiről, az 1947-es, szinte népfölkelésszerű sztrájkokról, az „amerikai imperializmus” elleni harcokról, valamint a CGT és a kommunista párt nekikeseredett törekvéséről, hogy – legalább szavakban – megőrizték forradalmiságuk látszatát. Mindezek egy, az 1930-as években kikristályosodó és a 60-as évekig elhúzódó társadalmi konfrontáció epizódjai. De a külsőségeiben radikális szembefordulás fokozatosan erodálódik, s nemcsak a politikai életben bekövetkezett események hatására, hanem azért is, mert egy szociológiai természetű átalakulás felszámolja az alapjait. A munkásosztály megszűnik a bérből élő társadalom fejlődésének az az aktív élcsapata lenni, ami korábban volt. A mintegy negyven év alatt (a 30-as évektől a 70-esekig) bekövetkezett változásokat úgy summázhatnánk, hogy a „munkás elkülönültsége” ugyan nem ért véget, de nem tölti már be többé azt az „attraktor”-szerepet,¹ mely az ipari társadalom létrejötté és kialakulása folyamán sajátja volt. Az ipari bérmunkásság a szó szoros értelmében elvesztette azt a történelmi súlyát és horderejét, mellyel a munkásmozgalom ruházta fel. A munkássors, mint kiderülni látszott, nem hordta magában egy új társadalom ígéretét, vagy ha igen, hát nem hordta ki. Annyira vitte csak, hogy a bérmunka társadalmában kivívja jogát egy alósbrendű helyhez. Vajon mik azok a folyamatok, amelyek egy ilyen átalakulás felszíne mögött munkálnak?

Hogy bérmunkaviszony és ipari munkásság egymásnak úgyszólván szinonimái, az egészen a 30-as évek elejéig egyértelműnek tűnik. A munkabérről írt és összefoglaló alapvetésnek szánt 1932-es munkájában François Simiand a legerőteljesebben posztulálja e felfogást:

A „munkabér” fogalmát a hétköznapi nyelvhasználat általában teljes magátólértetődőséggel a munkásokra vonatkoztatva tartja értelmesnek, vagyis

* Robert Castel: *Les métamorphoses de la question sociale*, Paris, Fayard, 1995. Jelen számban a könyv hetedik fejezetének második részét közöljük.

azokra, akiket egyrészt a mezőgazdasági cselédektől, másrészt – a kereskedelemben, az iparban (s a mezőgazdaságban is) – az alkalmazottaktól, az üzem- és vállalatvezetőktől, mérnököktől, a mindenféle felelős beosztású hivatalnokoktól szokás megkülönböztetni.²

Ugyanis egyedül a munkásosztály az, melynek „szolgáltatása tisztán és kizárólagosan a munka formáját ölti”, amely „jól azonosítható gazdasági kereteket teremt”.³ „Tiszta és kizárólagos formát öltő” munkán természetesen a kétkezi munkát kell érteni, s mivel nem lehet nem tudomást venni a gépi munkáról, Simiand kénytelen árnyalni elemzését: a munkás „a maga kétkezi munkáját adja bérbé, vagy legalábbis olyan munkaerőt, melynek döntő és lényeges része a kétkezi munka”.⁴ Azon kívül, hogy kézi (fizikai) munka, teljes mértékben végrehajtó jellegű. De hát vajon az alkalmazottak nagyon sokszor nem pusztán utasítás-végrehajtók? Simiand újabb kiigazítást tesz, mely jól árulkodik zavaráról: az alkalmazott „nem-fizikai munkát bocsát bérbé, legalábbis olyat, amelyben az anyagi, materiális elem nem jelentős”.⁵ S mi a helyzet azokkal az üzemvezetőkkel, mérnökökkel, igazgatókkal, akik nem tulajdonosai a vállalatnak, amelyben dolgoznak? Az ő tevékenységük is „tisztán és kizárólagosan munka formáját ölti”. Ők miért nem ugyanúgy bérből élő alkalmazottai a vállalatnak, mint a munkás? Simiand-nál mindenestre szó sem lehet erről.

Ami azt illeti, Simiand defenzív álláspontot foglal el, amelyen a történelem egyre inkább túllépett. Referenciájául az ipari társadalom kezdeteinek az az állapota szolgál, amelyben túlnyomórészt az anyag közvetlen megmunkálása volt a domináns. Márpedig a bérből élő rétegek differenciálódása az 1930-as évekre már eléggé előrehaladott stádiumba jutott. Ennek során mind viszonylagosabban válik az ipari bérmunkásság súlya a munkaszervezetben, s ebből következően a munkáslét adottságainak fontossága is. Ez a tendencia egészen 1975-ig követhető; addig a pillanatig, mely a bérmunkás-társadalom apoteózisának tekinthető.⁶

Említsük először is a bérből élők arányának erőteljes növekedését az aktív népességen belül. 1931-ben még 50 százalékot sem tesz ki (49%), 1975-ben majdnem 83 százalék. Az abszolút számokat tekintve a fizikai munkások száma (ide sorolva a mezőgazdasági bérmunkásokat is) 9,7 milliőről 8,6 millióra csökkent. Ezzel párhuzamosan viszont a nem-mezőgazdasági fizikaiak száma kis mértékben nőtt: 7,6 milliőről 8,2 millióra. De az aktív népesség összetételében bekövetkezett legjelentősebb változás a *bérből-fizetésből élő, nem-fizikai dolgozók* számának megnövekedése. 1931-ben 2,7 millióan voltak, 1975-ben 7,9 millióan. Számuk tehát majdnem eléri a munkásokét. (Azóta jóval túl is haladta azt.) Ugyancsak jelentősek a csoporton magán *belüli* változások is. Bár a statisztikai adatok nem teszik lehetővé, hogy nagyon pontos összehasonlításokat tegyünk (így például a 30-as években a „közép-és felső szintű szakemberek” kategória még nem létezik; a „szakértők és technikusok” számát 125 ezerre teszik), annyit azért bizton állíthatunk, hogy a bérből élő nem-fizikaiak túlnyomó többsége az állami-, illetve magánszektor kistisztviselője, akinek státusa, még ha felette állt is a munkásénak, többnyire eléggé alacsonynak minősült. 1975-ben viszont a bérből élő nem-fizi-

kaiaknak már csak kevesebb mint fele „kisalkalmazott”; velük szemben 2,7 millió a „középszintű” és 1,4 millió a „vezető beosztású” alkalmazott. Ezek a legdinamikusabb növekedést mutató csoportok egy alkalmazotti „elit” réteget alkotnak.⁷

Így tehát a statisztikákban is megjelenő változások a bérből élő rétegek struktúrájának lényegi átrendeződésére utalnak. Hiába maradt nagyjából változatlan a bérmunkások száma, a struktúrán belül kivívott pozíciójuk alapvetően *mind jobban devalválódott*. Először is azért, mert a munkásosztály, ha szabad így mondanunk, elveszítette azt a réteget, amely mind társadalmi státusát, mind béreit és életmódját tekintve még nála is alacsonyabb szinten helyezkedett el. A mezőgazdasági munkások még a 30-as évek elején is a fizikai dolgozók egynegyedét teszik ki (1876-ban még több mint a felét). 1975-re gyakorlatilag felszámolódtak (számuk 375 ezer). Miután ez bekövetkezett, most már a munkásosztály alkotja a bérmunka – s egyben a társadalom – piramisának széles talapzatát.⁸ Ezzel szemben, viszont, a társadalmi hierarchia fölötte magasodó fokain nemcsak az a bérből élő alkalmazotti réteg jelenik meg, amely nem egyéb, mint – bevett szóhasználattal élve – „fehérgalléros munkásság”, hanem egy kifejezetten „polgári” alkalmazotti réteg is. Az ipari munkásságot kettős veszély fenyegeti. Részint, hogy elvesz a „bérmunkásság” mind tágabbá váló fogalmán belül, részint pedig, hogy jelentéktelen mellékszereplővé züllesztí az övénel mindig egyértelműen kedvezőbb helyzetű alkalmazotti rétegek egyre tömegesebbé válása. De mindenképpen elveszti azt a „különös attraktor” szerepet, melyet a bérmunkából élő rétegek létrehozása során játszott.

A bérmunkásság felemelkedését a 30-as évektől a 70-es évekig nyomon kísérő elemzés alátámasztja a munkásosztály fokozatos háttérbe szorulásáról, lefokozódásáról mondottakat. Luc Boltanski kimutatta, hogy mennyire nem volt könnyű a „bérből élő polgárságnak” éltre törnie – sokat köszönhetett a különbségtevő logikának, amely mindig erőteljesen hangsúlyozza azokat a vonásait, amelyekben különbözik, elkülönül az ipari bérmunkásságtól. Ennek kapcsán ismét szerephez jut a fizetett munkának és a tulajdonnak az a szembenállása, amely már a 19. században is hangot kapott a kötelező biztosítás körüli viták során. A hagyományok ereje rendkívüli módon megnehezíti annak a gondolatnak az elfogadását, hogy a tisztességes társadalmi pozíciónak nem feltétlenül kell a tulajdonra vagy a magas hivatali beosztásokhoz, illetve a szabad foglalkozásokhoz kötődő társadalmi tőkére támaszkodnia. Ezért válhatunk aztán szemtanúivá azoknak a fura erőfeszítéseknek, amelyek a bérből élő rétegek új pozícióinak tisztelgetésszerűségét „csupa középosztályi értékre (kezdeményezőkézség, takarékoság, örökség, szerény jólét, józan élet, megfontoltság) kívánják alapozni”⁹. A helyzet már csak azért is átláthatatlan, kibogozhatatlan, mert ezeknek az elit alkalmazotti pozícióknak a jelentős részét kezdetben olyan személyek töltik be, akik „vagyonos” családból származnak. Vajon társadalmi megbecsültségüknek foglalkozásuk vagy örökségük szolgál-e az alapjául? E két dimenzió nehezen választható külön. Egy példa annak szemléltetésére, milyen ereje van a hagyománynak, s mennyire elfogadhatatlan a hagyományos gondolkodás számára a polgárságnak a bérmunkaviszonyhoz kötődő fogalma: 1937-ben a fellebbviteli bíróság elutasítja

egy orvos munkabaleseti keresetét; az orvosi hivatás végzője „nem állhat alárendeltségi viszonyban” kórháza igazgatójával. A munka közben balesetet szenvedett orvos tehát nem „bérmunkása” az őt foglalkoztató közintézménynek.¹⁰

Jellemző, s nem tanulságok nélküli, hogy az első „társadalmilag megbecsült” foglalkozási csoport, amely követelni kezdi, hogy alkalmazottnak tekintessék, a mérnököké, akik ezt az igényt már 1936-ban megfogalmazzák: 1936. június 13-án megalakul az *Alkalmazott mérnökök szakszervezete*.¹¹ Helyzetüket a munkaadók és a munkások közötti „köztes” helyzetként definiálják – vélhetőleg az a kettős szándék vezeti őket ebben, hogy részesedjenek a munkásosztály által kivívott szociális vívmányokból, ugyanakkor világossá tegyék a munkásosztálytól való elkülönülésüket. A háború után ez az attitűd aztán egyértelműen kinyilvánul. A Felsőszintű Szakemberek Konföderációja (*Confédération générale des Cadres*) tevékenységének jelentős hányadát fogja annak szentelni, hogy a kereseti skála olyan kiterjesztését, illetve a nyugdíjbiztosítás olyan speciális rendszerét követelje ki, amely teljességgel lehetetlenné teszi, hogy össze lehessen őket téveszteni a dolgozó „tömegekkel”.

Ám lehetnek ugyan a mérnökök az élcsapat a „polgári” alkalmazotti rétegek kialakulásáért vívott harcban, az ipar felső szintű szakemberállománya korántsem csak belőlük állt. 1944 végén történt megalakulásától kezdve a Konföderáció igen kiterjedt toborzásba fog. „Kádereként”, azaz felső szintű szakemberként definiálja minden köz- avagy magánintézmény mindazon „ügyintézőit”, akik valamiféle felelősséggel rendelkeznek, amibe bele kell érteni a munkavezetőket is. A munkásszakszervezetek egyébiránt kénytelenek speciális struktúrákat kialakítani, hogy befogadhassák a mérnököket és „kádereket”; a CFTC erre már 1944-ben sort kerít (*Fédération française des syndicats d'ingénieurs et cadres*), a CGT 1948-ban (*Union générale des ingénieurs et cadres*).¹²

A vállalatok alkalmazotti struktúrájának ezen átalakulásaival párhuzamosan a „harmadik szektorbeli” tevékenységek kibontakozása egy bérből élő, nem-fizikai réteg tömegessé válását eredményezi. A szolgáltatások felduzzadnak a kereskedelembe, a bankszférába, az önkormányzati, illetve az állami adminisztrációban (1975-re csak az oktatásügy maga közel 1 millió alkalmazottat jelent); új tevékenységi szférák nyílnak meg a tömegtájékoztató és a reklámparban...¹³ E tevékenységek túlnyomó többségére a bérmunkaviszony keretei között kerül sor. Végzőik többségének mind bérben, mind presztízsben kedvezőbb a helyzete, mint az ipari bérmunkásoké. Michel Collinet már 1951-ben egy rendkívül bonyolult összetételű, bérből élő középosztályt mutat be, amelybe tisztviselők, középszintű beosztottak, irodavezetők, felső szintű szakemberek, művezetők, technikusok, mérnökök tarthatnak bele...¹⁴

De nemcsak arról van szó, hogy a munkást lekörözik az új rétegek, hogy alulmarad, a rövidebbet húzza azoknak mind népesebb tömegével szemben, akiknek tevékenysége éppúgy a bérmunkaviszonyra épül, mint az övé. Azt is látnunk kell, hogy ezek a folyamatok a munkásélet belső egységét is kikezdi. 1975-ben a szakmunkások aránya nagyjából 40 százalék, ugyanennyi

a betanított munkásoké, a segédmunkásoké pedig 20 százalék. A nők aránya – főleg a szakképzettséget nem igénylő foglalkozásokban – megnő, 22,9 százalékra emelkedik (a segédmunkások között 46,6 százalékra rúg). Nagyjából minden ötödik munkás bevándorló. A közszektor fejlődése (ide tartozik a bérből élők egynegyede) egy másfajta elkülönülést erősít: az állam, a helyi önkormányzatok és az államosított nagyvállalatok alkalmazásában álló munkások helyzete annyiban kedvezőbb, hogy státusuk stabilabbnak bizonyul a magánszféra alkalmazottaiénál. A *munkaerőpiac szegmentálódásának* gondja (vagyis az a probléma, hogy egyesek védettebb, mások bizonytalanabb helyzetűek) az 1970-es évek elején üti fel a fejét.¹⁵ Valószínűsíthető, hogy a munkásosztály egysége mindig megvalósulatlan álom volt: 1936 körül az egyes munkáskategóriák közötti különbségek (gondoljunk akár a szakképzettségükre, a köz- vagy a magánszektoron belüli státusukra, etnikai összetételükre, nagyvállalatokon avagy kisüzemekben belüli koncentrációjukra stb.) valószínűleg ugyanolyan mértékűek voltak, mint 1975-ben. Csakhogy akkoriban úgy tűnt, hogy a közös érdekek felismerése, s az „osztály-ellenséggel” való szembefordulás kikínlódja majd az egységesülést. De – a későbbiekben majd ismertetendő okok miatt – ez a folyamat jóval a 70-es évek előtt megtörik, s a munkásság nem tud felülemelkedni a maga „objektív” különbözőségein.¹⁶

Ha számot akarunk adni arról, hogy hosszú távon hogyan módosult a munkásság helyzete, valószínűleg még fontosabb szerepe van egy másik jelentős – bár ritkábban említett – változásnak. Egy 1978-as felmérés, amely egyebek közt, a munkások által „elsődlegesen végzett munka típusára” vonatkozik, azt állapítja meg (jegyezzük meg, rögtön, hogy a folyamat maga ennél jóval korábbi), hogy a kifejezetten gyártási feladatokat végrehajtó munkások alig a harmadát teszik ki a vonatkozó népességnek.¹⁷ Másként szólva, a munkások többsége vagy olyan feladatokat lát el, amelyek a termelés infrastruktúrájához tartoznak (karbantartás, szállítás, csomagolás, őrzés stb.) vagy olyan feladatokat, amelyek közelebb állnak a tervezéshez és az intellektuális munkához, mint a szűken vett kivitelezéshez (gépi berendezések ellenőrzése, beállítás, próbaüzem, munkaszervezés stb.).

Ez pedig jelentős változás, ha nem is épp a fizikai munka formáinak létező valóságát illetően, de ahhoz képest feltétlenül, amilyen elképzelések éltek róla az ipari társadalomban. A munkás sajátlagosan a „*homo faber*” szerepében jelent meg, annak az embernek a képében, aki – munkája révén – közvetlenül átalakítja a természetet. A termelő munka a létrehozott munkatárgyban testesül meg. Mind az angol politikai gazdaságtani hagyomány, mind pedig a marxizmus számára a munka lényegileg a fogyasztható, hasznos anyagi javak előállításával azonos.¹⁸ E gyártó-előállító-termelő tevékenység egyébként kétféleképp értelmezhető. Halbwachs számára például a munkássorsnak azt a korlátozottságát jeleníti meg, hogy az „csak a természettel kerül kapcsolatba, s nem az emberekkel; nem léphet túl az anyag megmunkálásán; csak az élettelen erővel adatik bírkóznia”. Éppen ezért a munkásosztály nem egyéb „mechanikus és élettelen tömegnél”.¹⁹ Marx, e felfogással szembefordulva, éppen ezt a természetátalakító tevékenységet konstituálja az ember lényegévé, minden értékteremtés forrásává, s ezt teszi annak a de-

miurgoszi szerepkörnek az alapjává, amellyel a proletariátust felruházza. Valószínű azonban, hogy egyikük is, másikuk is – akárcsak (mint láttuk) Simiand – érvelésében a fizikai munkának arra a koncepciójára támaszkodik, amely az ipari forradalom kezdetén lehetett érvényben, s amely a munkamegosztás mind fejlettebb, mind bonyolultabb formáival egyre inkább érvényét veszti, túlhaladottá válik. A fizikai munkás munkájának immár nem feltétlenül érvényes paradigmája a „munkadarab létrehozása”.²⁰

A fizikai munkának (s egyben a bérmunkaviszonyon belül elfoglalt helyének) e mélyreható változásai óhatatlanul megrázkódtatják az arról a szerepről való elképzelést, amelyet a munkásosztálynak az ipari társadalomban tulajdonítanak. Megőrizheti-e vajon azt a központi fontosságát, amellyel mindazok felruházzák, akik akár forradalmi szerepkörét próbálják felmagasztosítani, akár a társadalmi rend végveszélyét látják benne? A vita az 50-es évek végén robban ki, s Michel Crozier egyike az elsőknek, akik úgy fogalmaznak, hogy „lecsengett a proletariátus ideje”. „Végérvényesen lezárult – mondja – társadalmunk történetének egy meghatározott szakasza, a proletariátus üdvtanáé.”²¹

A végeredmény azonban még nem egyértelmű, mivel a munkás léthelyzetében bekövetkezett átalakulások is két, egymással szögesen ellentétes értelmezésre adnak módot. Az egyik szerint az „új munkásosztály” azon fejlődésváltozatok vonalát követve jönne létre, amelyek a legújabb időkben át rajzolják a munkamegosztás szerkezetét. De az új szereplőket, akik mind döntőbb szerepet játszanak a termelésben (a csúcsgazatokban dolgozókat, az egyszerű végrehajtási feladatok helyett egyre inkább tervező munkát végző munkásokat, a technikusokat, tervezőket, felső szintű szakembereket, mérnököket stb.) a kapitalista termelési mód és munkaszervezet továbbra is megfosztja a döntési lehetőségektől, valamint munkájuk hasznának döntő hányadától. Így tehát az osztályantagonizmust illetően helyzetük azonos a régi, klasszikus proletariátuséval, s ekképp, kitüntetett módon, rájuk hagyományozódik örökül a társadalom forradalmi átalakításának az a feladata, amelyről a fogyasztói társadalom szirénhangjai által elcsábult, s a reformista szakszervezeti és politikai apparátusok által gúzsba kötött, hagyományos munkásosztály lett.²²

Ezzel ellentétben a munkásosztály „elpolgárosulásának” eszméje arra az általános életszínvonal-emelkedésre hivatkozik, amely enyhíti, oldja a társadalmi antagonizmusokat. A „beilleszkedési vágy egy olyan társadalomba, amely mindenek felett a kényelemre és jólétre áhítozást jutalmazza”,²³ abba az irányba hajtja a munkásosztályt, hogy mindinkább beolvadjon a középosztályi csoportok tarka mozaikjába.

A valóságban e két ellentétes álláspont igencsak kiegészíti egymást, legalábbis annyiban, hogy érvelésmódjuk hangfekvése sokkal inkább politikai, semmint szociológiai. Serge Mallet túlbecsüli az ipar újdonsült alkalmazotti rétegeinek súlyát.²⁴ S főleg túlbecsüli a munkásosztály arra való képességét, hogy eljátszhassa az „attraktor” szerepét azon új kategóriák számára, amelyek a termelési folyamat átalakulása (s elsősorban az automatizálás 60-as években slágertermének számító elterjedése) következtében színre lépnek. Pedig a CGT-nek már 1936-ban megadatott keserűen megtapasztalnia, „milyen

könnyen elpártolnak a technikusok a munkásmozgalomtól”.²⁵ Néhány elszórt kivételtől eltekintve, melyekre 68 tájkán került sor, a társadalmi konfliktusok elemzése (még a legújabb keletűeké is) azt mutatja: a technikusokat, a magasan kvalifikált szakembereket és a mérnököket a külső behatások afelé hajtják, hogy saját sajátos érdekeiket védelmezve inkább a társadalmi elkülönböződésben legyenek érdekelték, mintsem abban, hogy a munkásosztály célkitűzéseikhez igazodjanak. Hacsak valami erős politikai elköteleződés nem ösztökéli őket erre. Persze, az a meggyőződés, mely az „új munkásosztály” történelmi szerepének a 60-as évekre jellemző felmagasztalása mögött megbújik, éppenséggel politikai lényegű. A forradalmi láng megőrzéséről van szó, s arról, hogy ne hunyjon ki a hit; most már nem Billancourt-ra kell figyelni, hanem a CFDT-re és a PSU-re.²⁶

Az ellenkező értelmezést – mely szerint a munkásosztály felolvad a középosztályok ködgomolyában – viszont az a jóval inkább politikai érdekek vezérelte, mintsem tudományos argumentumokkal megtámogatott vágy hatja át, hogy végérvényesen megszabaduljunk a társadalmi konfliktusok rontó szellemétől. Ez azoknak az ideológiájára, akik az ideológiák végét hirdetik. Szájuk szélét elégedetten nyalogatva figyelik a munkásosztály fogyasztói éhségét, regisztrálják politikai és szakszervezeti célokra fordított befizetései csökkenését.²⁷ Azt azonban elfelejtik aláhúzni, hogy a munkásosztály – jól lehet kétségtelenül sokat javultak életkörülményei – egyáltalán nem olvadt bele a középosztályokba. Az 1950 és 1960 között lefolytatott vizsgálatok azt igazolják, hogy a munkásság elkülönülése és alávetettség-tudata szívósan tovább él, s nem különbözik sokban a 30-as évekre jellemző s az előzőekben már ismertetett állapottól.²⁸ Kiszolgáltatottak a munkakörülményeknek, melyek módozatai nem sokat változtak azt az egyszerre és szétválaszthatatlanul technikai és társadalmi alávetettséget illetően, melyet szükségszerűen vonnak magukkal,²⁹ s amelyről mindvégig árulkodik, hogy a munkások „a társadalom alján lévőnek” látják magukat.³⁰ Elkülönülnek az életmódban és a társas érintkezés formáiban is. „Akár a fogyasztási szokásokról legyen szó, vagy az életstílusról, vagy a városi tér »belakásáról« számos és különböző fajtájú mutató tanúskodik a munkásközeg viselkedéseinek sajátosságairól.”³¹ Mindenki részt vesz a fogyasztásban, de nem mindenki ugyanazt fogyasztja; mind több s több embernek van diplomája, de a különböző diplomák értéke nem egyforma; szinte mindenki megy nyaralni, csak épp nem ugyanazokra a helyekre stb. Felesleges sorra vennünk mindazokat az elemzéseket, melyek jócskán ellene mondanak a társadalmi ökumenizmus tirádáinak. Emez igen csak szárnyaló, s persze, magasból nézvést, mindent egyformának lát. Kétségtelen, hogy nem kevés statisztikai táblázatra és növekedési görbére támaszkodik. De nagyon is melléfog, amikor azt akarná megelődlegezni, mit is jelentenek ezek a változások a társadalmi aktoroknak. Álljon itt csak egyetlen példa e kifinomult konstrukciókra, melyek a maguk absztraktságában mindig igen messze esnek attól a társadalmi valóságtól, melyet, úgymond, modellezni akarnak: Jean Fourastié, aki művészi tökélyre vitte az efféle konstrukciók összeeszkábálását, tudós precizitással kiszámította, hogy „egy 1970-ben pályakezdő betanított munkás, aki egész életében az is marad, 60 éves korára nagyobb kumulált vásárlóerő boldog birtokosa, mint amennyit egy ma nyug-

díjba menő államtanácsos pályakezdése óta felhalmozhatott”.³² Pikáns lenne megtalálni, ma 1995-ben ezt a betanított munkást, és megkérdezni tőle: Mit szólna hozzá? Nem klassz, hogy le fogod körözni az államtanácsost?³³

A döntő átalakulás, amely az 50-es és 60-as évek során érlelődött, így tehát nem a társadalom teljes homogenizálódása, sem pedig a forradalmi alternatíva bázisának áthelyeződése egy új közegbe, az „új munkásosztály” soraiba. Sokkal inkább e forradalmi alternatívának a széthullásáról van szó, s a konfliktuózus társadalom ütközéspontjainak egy új, az osztálytársadalmakétól különböző sémák szerinti újrendeződéséről – amely nem egyéb, mint maga a bér munkaviszony világa.

A forradalmi alternatíva széthullása: a munkásosztály történeti realitása nem egyszerűsíthető le néhány életviteli forma életmód-együttesére, melyeket leírásokkal be lehet mutatni, néhány jövedelemgörbére, amelyek egymással egybevetethetők, vagy egy populista folklórra, melynek elmúltán hangosan lehet sajnálkozni. Több mint egy évszázadig tartó kalandos történet, vállalkozás is volt, jó s rossz pillanatokkal vegyest, s néhány nagy pillanattal is: 1848, a Kommün, 1936 és – talán – 1968, amelyek mintha előrevetítették volna egy gyökeresen más társadalmi berendezkedés vízióját. Nem lehet pontos dátumhoz kötni, hogy mikor foszlik szét az a meggyőződés, mely szerint a társadalom története egy új világba vezethet el (amit Crozier már 1959-től „a proletariátus vallásos szakaszának” nevez). Részint még a dicsőséges pillanatokban is csak a munkásoknak egy töredék kisebbségét élte ez a hit,³⁴ részint pedig bármikor újra feltámadhat, elszórtan, imitt-amott, felvillanó s elvakító vaku-fényben idézve fel a „sztrájkok ifjúkorát”,³⁵ régen szendergő utópiákat ébresztve fel.³⁶ Mindazonáltal egyre kevésbé lehet hinni abban, hogy egy szép napon majd intézményesülni fognak a „daloló holnapok”. A forradalom és a reform közötti ingadozást, amely mindig is jellemző volt a munkásmozgalomra, egyre inkább felváltja a mind egyértelműbben a második mellett való elköteleződés; az „ők” és „mi” közötti szakadék többé már nem élteti (vagy alig-alig) a radikális változtatás képzeletvilágát. „Elvárásztalanodik” a társadalmi világ, minden transzcendenciától megfosztott, egydimenziós létté csúszul; a társadalmi átalakulások többé már nem „mindent vagy semmit!” típusú tétellel járnak, s immár nem a történelmi fejlődés értelme minősíti őket. Megkockáztathatjuk azt a paradoxnak tűnő állítást, hogy 1968 májusa teszi szembeötlővé az erre való ráébredést: a munkásosztály ezúttal csatlakozott egy mozgalomhoz, s nem maga volt annak epicentruma; továbbá megelégedett néhány „reformista” engedménnyel. Nagyon is jellemző, hogy közvetlenül 1968 után a bevándorolt munkásoktól várták, hogy a forradalmi messianizmusnak a „rendszerbe integrálódott” hazai munkások által eldobott fáklyáját magasba emeljék.³⁷

Mіндеzen események politikai dimenziójától függetlenül: a bér munkásság domináns antropológiai jelentősége számolódott fel ezek alatt az évtizedek alatt. A munkásosztály abból nyerte a maga forradalmi potenciálját, hogy azt a „lenézett bér munkásságot” testesítette meg, melynek láncain kívül nem volt mit veszítenie, s amelynek emancipálódása egy új világ eljövételével volt viselő. Marx e vonatkozásban nem tett egyebet, mint hogy radikális megfogalmazást adott a munkásság azon antropológiai struktúrájának, amely,

úgy tűnik, kezdetektől fogva azokban a függőségi viszonyokban gyökerezett, amelyekben egy ember egy másíknak rendelkezésére bocsátja a maga munkavégző képességét. Az „elidegenedett munka”, szó szerint véve, nem jelent egyebet, mint azt, hogy nem a magad számára, hanem valaki más számára szorgoskodik, munkád termékét valaki más fogja elfogyasztani vagy áruba bocsátani. Az, hogy e kényszer enyhül, amikor a liberalizmus felléptével explicit módon szerződéses viszony formáját ölti magára, vagy elveszíti személyes függőségi viszony jellegét, amikor az ember például egy kollektív szerződések szerint működő részvénytársaság számára dolgozik, mit sem változtat a viszony aszimmetrikus voltán: a bérmunkás munkája gyümölcsét átengedi egy másik személynek (vállalatnak, intézménynek) vagy „a tőkének”.

Ebben a logikában, az autonóm társadalmi egyed tevékenységeinek, még ha valamilyen szolgálat elvégzését jelentik is, nem kell feltétlenül bérmunkaviszony formájában megjelenniük. Az önálló termelő nem tekinthető bérmunkásnak. Mindez nem egyszerűen tautológia, hanem annak következménye, hogy bizonyos tevékenységek elidegeníthetetlenek, tehát nem szoríthatók a bérmunkaviszony keretei közé, még akkor sem, ha a munkát valaki más számára végzik. A suszter vagy a takács lehet önálló is, bérmunkás is. Az orvos nem tekinthető „bérmunkásnak” – amint azt a fellebbviteli bíróság 1937-ből származó s korábban már idézett döntése is egyértelművé teszi.

A bérmunkának ez az évszázados felfogása az 50-es, 60-as évek táján elhalványul, s ez együtt jár azzal, hogy a munkásosztály történelmi szerepe megkopik. Ehhez az utat a bérből élő polgári rétegek megjelenése és tömegessé válása nyitotta meg. A folyamat ugyanis egy olyan társadalmi modellbe torkollik, amelyet nem sző át meg át a bérből és nem-bérből élők, vagyis proletárok és burzsoák, munka és tőke közötti központi konfliktus. Az „új társadalom”³⁸ – hogy a 70-es évek elejének kedvelt frazeológiájával éljünk, amely e változásnak igyekezett politikai megfogalmazást adni – igencsak a bérmunkatevékenységek különböző pólusai közötti konkurenciaharc körül szerveződik. Ez a társadalom nem homogén, nem is pacifikált, antagonizmusai viszont kevésbé az osztályharc formáit öltik, mint inkább a posztok és minősítések elnyeréséért folytatott küzdeleméit. Ebben a társadalomban a bérmunkaviszony többé már nem „mumus”; az azonosulás kitüntetett modelljévé válik.

A bérmunka léthelyzete

Az 1950-es évek elején bukkan fel egy újfajta beszédmód „az új idők új embereiről”, azokról a tisztán bérmunkából élőkről, akik elnyerték a maguk – ha szabad így fogalmaznunk – polgári létének „armálisait”.³⁹ Ez a profil a francia társadalom modernizációjának keretében bontakozik ki, amely szembefordítja a növekedés és fejlődés aktorait a hagyományos középosztályok képviselőivel, a malthusi elveket valló kisvállalkozókkal és kereskedőkkel, a konzervatív helyi előkelőségekkel. Az egyik oldalon a fázósan összehúzó „poujade-ista” Franciaország, mely inkább a múlt védelmére rendez-

kednék be görcsösen, a másikon egy dinamikus Franciaország, mely végre utol akarja érni saját, lüktető sebességű századát, s amelynek előőrset az új, bérből élő munkások és alkalmazottak alkotják.⁴⁰

Ebben a kontextusban a bérmunkaviszonynak egy új konstellációja veszi fel a „különös attraktor” szerepét. Rá hárul, hogy a társadalmi dinamikát „elvigye” – éppen úgy, ahogy az ipar vagy a kereskedelem valamely „húzóágazata” biztosítja egy egész társadalom gazdasági növekedését. Ennek keretében aztán tanúi lehetünk egyfajta igen hatékony és dinamikus férfi profil (ebbe olykor-olykor nők is beleférnek⁴¹) már-már mitologikussá növesztésének. Ez a férfi megszabadult archaikus örökségeitől, egyszerre képes oldottan viselkedni és megfeszített módon dolgozni, szorgalmas munkás és nagy fogyasztója a presztízsjavaknak (intelligensen töltött nyári vakáció, külföldi utazások). Felszabadultnak tételezi magát a vagyonnövelő puritán etika s a családi tradíciók örökségének nyomása alól, és nem esik hasra a felszenelt hierarchiák előtt – vagyis értékrendje merőben eltér a hagyományos polgárságétól. Az olyan sajtótermékek, mint a *L'Express* („Mi az elit szakemberek lapja vagyunk”⁴²) vagy a *L'Expansion* arról tanúskodnak, hogy van egyfajta vevőköre a társadalmi világról festett, efféle képnek – s közben persze terjesztik is ezt a képet. Ezt vallják a bérből élők meghatározott kategóriái: közép- és felső szintű káderek, tanárok, reklámszakemberek, kommunikációs szakemberek, illetőleg, a felsőbb régiókban, a köztes foglalkozások képviselőinek egy bizonyos részhalmaza: népművelők, paramedikális személyzet, edukátorok stb.⁴³ Miután megizmosodtak, kialakítják majd azt, amit Henri Mendras a „központi tömörülésnek” nevez, s amiben a „második francia forradalom” terjedési központját véli felfedezni.⁴⁴ A „második francia forradalom” minősítés nyilvánvalóan túlzó. De kétségtelenül létezik a szolgáltatások nyújtóinak egy olyan együttese (vagy inkább alegységek szövetsége), amely a legmobilabb, legdinamikusabb magját képezi a társadalomnak. E mag tagjai legelkötelezettebb terjesztői a modernitás, a haladás, a divatok és a sikeresség értékeinek. Ráadásul – a társadalom egészéhez viszonyítva – ők alkotják azt a csoportosulást, amelynek növekedése a második világháború végét követő „nekilendülés” óta huzamosan a legfolytonosabb és a leggyorsabb volt.

A bérből élők e felfutása felborítja a munka és családi vagyon közötti, évszázados szembenállást. Kényelmes életet biztosító jövedelem, hatalom- és presztízsteli pozíció, vezető szerep az életstílusban és a kulturális fogyasztásban, biztonságot nyújtó védelem az élet kiszámíthatatlanságai ellen – mindez többé nem kötődik már szükségszerűen a nagy, felhalmozott vagyonhoz.⁴⁵ Határesetben, a domináns társadalmi pozíciókat elfoglalhatják akár „tisztán” bérmunkaviszonyban foglalkoztatottak is, elfoglalhatják, vagyis olyan személyek, akiknek jövedelme, illetve társadalomban elfoglalt pozíciója teljes egészében foglalkozásuktól és foglalkoztatottságuktól függ.

De ez igencsak határeset lenne. A bérmunkás pozíciók fejlődése szorosan kötődik azoknak a professzionátus szektoroknak a fejlődéséhez, amelyek – különösen a szolgáltató ágazatban⁴⁶ – megkövetelik a titulusokat és diplomákat. Az pedig közismert, hogy a tudástőke gyakorta a családi kulturális örökséghez kötődik, amely viszont erősen függ a gazdasági tőkétől. Másrészt

viszont a bérmunkás léthelyzete most már alkalmas arra, hogy kiinduló alapja legyen a felhalmozásnak, a felhalmozott vagyon létrejötteknek. Erre elsősorban is a hitelrendszerek igénybevétele, illetve a tulajdonhoz való hozzájutás lehetőségei révén képes. A vagyon és a munka közötti viszonylatrendszer sokkal bonyolultabbá válik annál, mint amilyenek az ipari fejlődés kezdetein mutatkozott. Akkoriban – mondhatnánk, igencsak leegyszerűsítő módon – a vagyon fölötti rendelkezés szükségtelessé tette, hogy az embernek bármiféle bérért végzett tevékenységet kelljen folytatnia; s ha a munkás némi vagyonra (ha még oly szerényre is) szert tett, ez arra ösztönözte, hogy megpróbáljon kikerülni a bérmunkáslétből, s önálló mesteremberré váljon. Manapság a vagyon és a bérmunkáslét kettős értelemben is összekötődik: a vagyon a végzettségek és diplomák közvetítésén keresztül megkönnyíti a kiemelkedően jó alkalmazotti pozíciók elérését; viszont a szolid pozíciókban való gyökeret eresztés lehetővé teszi a vagyon felhalmozását.⁴⁷

Így tehát a „központi tömörülés” nem a tiszta bérmunkaviszony képviselőit tömöríti. Nem annak a fajta „tőkéhez nem kötődő polgárságnak” a hegmon pozícióját mutatja fel, amely egyes elvakult ideológusok szerint gyakorlatilag félresöpörte volna a „hagyományos polgárságot”.⁴⁸ Megmarad a *domináns pozíciók* egyféle magjának, amelyben a gazdasági, a kapcsolati és a kulturális tőke, a köz- és magánintézmények menedzseri pozíciói és az államapparátusban gyakorolt hatalom összefonódnak egymással és kumulálódnak. Erről a „hivatalnok-nemességről” Bourdieu a következőket írja:

Nemigen akadt még társadalomban vezető csoport, amelynek sikerült volna ennyi legitimitációs elvet összegyűjtenie; mely elvek, bár egymásnak ellentmondani látszanak (mint, mondjuk, a születési arisztokratizmus és az iskolai siker vagy a tudományos teljesítmény meritokráciája, vagy mint a „közjó szolgálatának” ideológiája és a haszonelvnek a termelékenység és hatékonyság felmagasztosításává légitített kultusza), mégis sajátosan ötvöződnek egymással, hogy az új vezetőket felruházzák saját legitimitásuk megingathatatlan bizonyosságával.⁴⁹

A valóságban számos, ehhez a „központi maghoz” sorolható szakma, foglalkozás, hivatás sokkal erősebben függ a gazdasági tőkétől, mintsem bevalának. Gondoljunk azokra a felső szintű szakemberekre, akiknek a sorsa, boldogulása a vállalatéhoz kötődik, vagy akár a kulturális javak előállítóira, a kommunikáció szakembereire, akiknek „legitimitása” semmi más módon nem nyerhet kifejezést, mint a finanszírozási források elnyerésén keresztül. Ezzel összhangban a hagyományos tulajdonosok és menedzserek közötti klasszikus szembeállítást is érdemes viszonylagosabbá tenni. Például a nagyvállalatok elnökevezérgazdátói, akikben szívesen látják a bérből élők professzionalizmusa és technikai szakértelme okán kiválasztott felső rétegét, gyakorta az üzleti élet hagyományos köreiből származó, jelentős részvényesei a vállalatnak.⁵⁰ Ha a „kétszáz család” mindenhatósága nem több is a baloldal életre hívta mítosznál, az azért igaz, hogy a gazdasági hatalom döntően egy gondosan kiválogatott, maroknyi csoport kezében van (lásd a nagy gazdasági társaságok „kemény magjának” öszetételét).

Mindazonáltal ha nincs is „átjárás” a bérből élő társadalom különböző

tömbjei között, nincs abszolút elkülönülés sem. A bérből élők legfelső rétegei töltik be az attraktor szerepét – még a hagyományos uralkodó csoportok számára is, melyeknek legdinamikusabb frakciói sikeresen megvalósították a maguk *aggiornamentóját*, amikor anélkül, hogy lemondtak volna hajdani kiváltságaikról, sikerült megszerezniük a siker, dicsőség és elismerés új attribútumait, melyek például az elit oktatási intézmények látogatásában és a legrangosabb diplomák elnyerésében öltenek testet. E stratégia révén a hagyományos uralkodó rétegek egy része benyomult a bérmunkapiacra is, s ott a legmagasabb szinten vert tanyát.

Igy tehát még az uralkodó csoportokon belül is inkább konkurenciaharc folyik, verseny a posztokért, mintsem homogenizálódás. Ezt a társadalmi teret át- meg áthatja a konfliktus és az elkülönböződésre való törekvés. A *distinkció* elve az, ami egymással szembefordítja és összeköti a társadalmi csoportokat. Szembefordítja és összeköti, mert a distinkció az azonosságnak és a különbözőségnek, a közelségnek és a távolságnak, a vonzásnak és a taszításnak egy igen kifinomult dialektikája alapján működik. Feltételezi a különböző csoportoknak egy olyan keresztmetszeti dimenzióját, amely egyesíti azokat, amelyek egymástól elkülönülni akarnak, s ennek az egyesítésnek a keretein belül teremti meg számukra annak lehetőségét, hogy egymással összevessék s klasszifikálják magukat. „Olyan osztályozók, akiket éppen osztályozási elveik sorolnak adott osztályokba”: egymást annak alapján ismerik fel, hogy milyen távolságot teremtenek maguk s más-más pozíciók között, amelyek, ekképp, egy kontinuumot alkotnak.⁵¹ Az elkülönböződés e logikája egyaránt elkülönül attól a modelltől is, mely a konszenzusra alapoz, s attól a modelltől is, mely az egyes osztályok közötti harc antagonizmusára épít. E konstellációt legjobban talán úgy jellemezhetjük, ha egybevetjük azzal, amit Georg Simmel mondott a középosztálynak egy még „háromosztatúnak” tételezett társadalomban betöltött szerepéről. „Ami benne igazán eredeti, az az, hogy állandó cserefolyamatokat tart fenn a másik két osztállyal, s ezek a szakadatlan fluktuációk elmoszák az osztályok közötti határokat, s az átmenetek teljességgel folytonos alakzatait léptetik helyükbe.”⁵² Hogy az átmeneteknek vajon tényleg „teljességgel folytonos alakzatairól” van-e szó, az legalábbis vitatható. De a bérmunka társadalmára jellemző pozíciók kontinuum-jellegének gondolata nyilvánvalóan jelen van.

Úgy tűnik, a bérmunka társadalmát néhány olyan társadalmi tömb együttlétezéséként mutathatnánk be a leginkább, amelyeket egyszerre elválaszt és összeköt az elkülönböződésnek a tömbökön belül és a tömbök között egyaránt megfigyelhető logikája. Ebben a konfigurációban meg kellene találnunk azon *önállóak* tömbjének a helyét, akiknek nem sikerült felhalmozott vagyონukat „átfordítani”; azok tömbjéét, akikre vereséget mért a modernizáció; azokét, akiket Michel Winocknak sikerült megragadó erővel láttatnia. A bérmunkás-társadalom azért indulhat fejlődésnek, mert ezek a csoportok a társadalom peremére szorultak. Hol van már a járadékából élő, akiben még mindig a burzsoá paradigmatis figuráját kellene látnunk? Megállíthatatlanul fogyott a kiskereskedelemből és kisiparból élő népesség (a 80-as évek elején 900 ezerre tehető a kisiparosok, 780 ezerre a kiskereskedők s effélék száma⁵³). A mezőgazdaságban végbement egy forradalom, mely felszámolta

a hagyományos parasztságot.⁵⁴ A felhalmozott vagyonnak ezeket az elemeit vagy sikerült konvertálni, s alkalmazkodtak a bér munka-társadalom új igényeihez (lásd például a kis- és középvállalatok viszonylagos dinamizmusát vagy a termelőszövetkezetek fejlődését), vagy kénytelen-kelletlen bele kellett törődni abba, hogy elvesznek. A bér munkaviszony s az iskolázottság és a városi kultúra hozzá kötődő értékei még abban a mélyen ellenálló Franciaországban is képesek voltak megfelelni az attraktorszeretnek, amely másfél évszázadon át meg tudta fékezni a „haladás” kibontakozását, ellenállt a városfejlődésnek és az iparosodásnak. Tanúbizonyosság erre, hogy bármennyire lenézték is a bér munkából élőket, s bármennyire megtettek mindent, hogy azoktól elkülönüljenek, az „önálló” különböző csoportjai eljutottak odáig, hogy emezeket egyféle ellenérzéssel színezett irigységgel kezdék szemlélni: a parasztok, kisiparosok, kiskereskedők előbb-utóbb nemcsak keresetüket vetik egybe amazokéval, hanem munkaidejüket, szabadidős lehetőségeiket és a szociális védelmekből való részesedésüket is. A „poujade-izmus” egyik mély gyökere (emaz lényegesen tágabb kört ölel fel, mint önmagában a Poujade-jelenség) éppen ezeknek a függetlenségükben, önállóságukban vesztélyezettett kategóriáknak azokkal a bérből élőkkal szemben tanúsított ellenérzéséből és irigységéből táplálkozik, akikről szentül hiszik, hogy nemcsak kevesebbet dolgoznak, hanem ráadásul minden szociális kedvezmény is az ölükbe hullik. Azaz a bér munkaviszony vonzereje az érintettek körénél tágabban érvényesül: „lent”, azoknál, akik nem részesülnek kedvezményeiből, „fent” pedig a nagypolgárságot is megkísérli.

Ez a vonzerő a *plebejus* tömböt sem hagyja érintetlenül. Ebbe azok a munkások és alkalmazottak tartoznak, akik a bér munkaviszony konfigurációján belül az alsó régiókat foglalják el. Munkásokat és alkalmazottakat egy „tömbbe” összehozni, kétségkívül nagyvonalú felületességre vall. Mindazonáltal a 60-as években tanúi lehetünk „egy megújult és expanzív munkásosztály átalakulásának, mely mind több s több alkalmazottat kebelez magába”.⁵⁵ Ezzel párhuzamosan, az irodai munka gépesíttetsége okán, a tisztviselő-hivatalnok mind ritkábban marad meg a „főnök” közvetlen munkatársának. A nagyáruházak vagy a vállalati irodák „fehérgallérosára” hasonlóan kemény kényszerek nehezdednek, mint a „prolira”. A bérek alakulása ugyanezt a homogenizáló tendenciát tükrözi vissza.⁵⁶ A havi bér fizetés 1970-ben bekövetkezett általánossá válása megerősíti e fejlődésmenetet: a havibéres munkások szakmai státusa gyakorlatilag egy szintre kerül az alkalmazottakéval.⁵⁷

Hadd emlékeztessünk mégis, még egyszer arra, hogy mindazon elvitathatatlan javulások, melyek a munkástömegeknek kedvezményként jutottak (vagy amelyeket kiharcoltak maguknak), nem szüntették meg helyzetük érzékelhető különbségét. Amint azt Alfred Sauvy megállapítja, „minden társadalmi organizmus, amelynek át kell alakulnia, arányait megváltoztatnia, könnyebben teszi ezt az egybeolvasztás eszközével, mint az erőszakos elkülönítéssel”.⁵⁸ Sajátlag: az újabb alkalmazotti rétegek „besorakoztatása” a bér munkás réteg fölé nem számolta fel maradéktalanul mindazon jegyeket, melyek modellértékűen rajzolták ki az elidegenedett bér munkaviszonyt. Az 1970-es évek eleji helyzetre rá kellene vetítenünk azokat az 1936 körülről

származó jelzőszámokat, amelyek a dolgozó néptömegek differenciális integráltságára utalnak a fogyasztás, a lakáshelyzet, az életmód, az iskolázottság és a kulturális javak, illetve a szociális jogosultságok tekintetében. S részletesen kellene okadatolnunk, hogy mindezen vonatkozásokban a néprétegek még igen messze vannak attól, hogy ledolgozták legyen hátrányukat.⁵⁹ Mindazonáltal e vonatkozásban elsősorban az a fontos, hogy e csoportok kedvezőtlenebb helyzetük ellenére is a pozícióknak abban a kontinuumában foglalnak helyet, amelyek a bérmunka társadalmának alkotóelemei, s ebből következően, ha szabadon nem fölcserélhetők is, de – az elkülönülés révén – egymásnak viszonyítási pontként szolgálhatnak.

A fogyasztás kérdésének az említett időszak során mindenütt-jelenválósága – a „fogyasztói társadalom” témája⁶⁰ – tökéletesen kifejezi azt, amit az *általánossá vált elkülönöződés elvének* nevezhetnénk. A fogyasztás olyan viszonylatrendszer alakít ki a társadalom egyes csoportjai között, amelynek logikája szerint a javak birtoklása s a birtokolt tárgyak a társadalmi helyzet *markerei*, „osztályozás alapjául szolgáló jelző-, mutatószámok”.⁶¹ Ennek alapján megérthető, ha jelentősége túlsúlyossá válik. Módjának megválasztásával a társadalmi szereplők nem egyszerűen a látszatokat veszélyeztetik; leglényegüket kockáztatják: társadalmi identitásukat. A társadalom-egészen elfoglalt helyüket azon keresztül juttatják kifejezésre, amit fogyasztanak. A „szakrálisnak” egy olyan társadalmon belüli analogonjaként, amely már elveszítette a transzcendenciát, az egyén belső értékét a tárgyak fogyasztása a szó legkeményebb értelmében a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt helye függvényeként szabja meg. A fogyasztás az alapja a szó 18. századi értelmében vett „társalkodásnak”, annak a civilizált viszonyoknak, amelyek közvetítése révén az emberek egymással kommunikálnak.

Bár nincs szándékunk a bérmunkás-társadalom kimerítő bemutatására vállalkozni, feltétlenül utalnunk kell egy utolsó tömbre, amelyet *reziduálisnak* vagy *peremre szorultnak* nevezhetünk. A munkások nagy többségének viszonylagos integrálása a társadalom-testbe (ami, egyebek között, a havibéres rendszerre való átállásban is kifejezést nyer) rést üt közéjük és a munkaerő azon csoportjai közé, amelyek éppen ebből következően peremre szorulnak, s amelyek a bizonytalan, időszakos, alkalmi munkák foglalkozásait tömörítik együvé.⁶² A „külső zóna” e munkásait hányja-veti az élet. Ők azok, akik leginkább és „első kézből” szenvedik el a munkaerőpiaci kereslet ingadozásait. Többségükben bevándoroltak, nők, szakképzetlen fiatalok vagy idős munkások, akik képtelenek követni az egymás sarkára hágó „rekonverziókat”; ők töltik be a vállalatoknál a legtöbb kényelmetlenséggel járó, legnehezebb, legingatagabb munkaposztokat, az ő fizetések a legalacsonyabbak, s őket védik legkevésbé szociális jogosultságok. A bérből élők társadalmának jobbára csak a peremén üthetnek tanyát, azon belülre, a teljes jogú társadalmi tagsággal rendelkezők közé nemigen jutnak. Így tehát, miközben a munkás-ság léthelyzete általánosságban konszolidálódik, a munkások (s elsősorban a fizikai munkát végzők) között esetenként egyre mélyülő választóvonal távolítja el egymástól a sebezhető helyzetűeket (akiknek sorsa a hajdani proletárokéra emlékeztet) s azt a többséget, amely stabilan beágyazta magát a társadalmi és gazdasági fejlődésben való részvétel s az annak előnyeiből való

részesedés folyamatába. Az adott pillanatban (mármint a hetvenes évek vége előtt) e jelenség sajátlagossága és jelentősége azonban még nem nagyon vehető ki. A haladásért lelkesedők figyelme elől eltakarja az az uralkodó dinamika, mely a társadalom egésze számára látszik biztosítani a bőség áldásait. Akiknek figyelmét – elsősorban politikai megfontolásokból – felkelti, azok a munkásosztály mint olyan, *egészének* szünni nem akaró kizsákmányolását látják benne bebizonyosulni.⁶³ A bérmunkás-társadalmon belüli szakadék igazi jelentősége csak később világosodik meg, amikor felbukkan a biztonságvesztés témája.

E „perifériális” helyzeteket össze lehet vetni (csak ne keverjük, ne mossuk össze őket) azoknak a népcsoportoknak a helyzetével, amelyek sosem csatlakoztak be az ipari társadalom fejlődésáramába. Ők azok, akiket a „negyedik világ” gyűjtőfogalma sorol együvé. A kifejezésnek van egy kis, gyanúsán „egzotikus” felhangja, mintha a fejlett társadalmakban piciny, archaikus szigetekként léteznének, amelyeket azok népesítenek be, akik nem tudták vagy nem akarták megfizetni a társadalomba integrálódás árát, s akik kirekesztették magukat a rendszeres munka, a decens lakás, a szentesített családi kapcsolatok és az elismert szocializációs intézmények kötelező látogatásának világából. „Azok ők, akik nem tudván beilleszkedni a modern struktúrákba, kívül maradnak a nemzet életének nagy áramlataiból.”⁶⁴ A városok peremvidékén élnek kóbor életüket, s egyik generációjuk a másik nyomába lép. Kényszer szülte megoldásokkal vagy segélyekből tartják fenn magukat, viselkedésük elbátortalanítja mindazok jószándékát, akik szeretnék erkölcsüket pallérozni s belőlük normális embert faragni. A növekedés és a modernitás értékeire való áttérés korában egy kicsit pironkodni készítenek a többséget, de hát, végül is, nincsen abban semmi botrányos, hogy – mint, nyilván, *minden* társadalomban – létezik a marginálisok és az aszociálisok egy vékonyka rétege, azoké, akik nem hajlandók a játékszabályoknak megfelelően viselkedni. Mindenesetre a szegénység reziduális bugyrai szemlatómást nem kérdőjelezik meg sem a társadalmi csereviszonyok általános szabályainak, sem a társadalom folyamatos fejlődési dinamikájának az érvényességét. A negyedik világ emlegetése azt jelenti, hogy lakói nem „olyanfajta emberek”, akik élni tudnának a bérmunkaviszony kínálta lehetőségekkel.

Leszámítva a „peremre szorult” vagy „reziduális” csoportokat, s persze, a piramis csúcsán, a kitüntetett pozíciókat elfoglaló kiválasztottakat (művészeket, a tömegkommunikáció sztárjait, az üzleti élet menőit, a nagy vagyonok tulajdonosait), akiknek létfeltételeit miért is hasonlítanánk a tömegekéhez (végtére is a negyedik világ egzotikus furcsasága önmagában nem lenne elegendő a *Paris Match* által teremtett mitológia fenntartásához), a bérmunkás-társadalomban kibontakozhat egy, a maga elkülönözésében is viszonylag homogén, markáns különbséget nem mutató struktúra. Nemcsak azért, mert a társadalmi tevékenységek lényegileg e körül a viszony körül gyűrűznek (1975-ben az aktív keresők 83 százaléka bérből él). Hanem főleg azért, mert e társadalom tagjainak többsége a bérmunkaviszonyban ismeri fel azt az unikális vezérelvet, mely őket össze is köti, meg is különbözteti, amely tehát *társadalmi identitásuk alapja*. „A bérmunkára épülő társada-

lomban minden mozgásban van, mindenki a másikkal hasonlítja és méri össze magát.”⁶⁵ A kijelentés, meglehetősen kissé túlzó, hiszen egy ilyen társadalomnak megvannak a határai, felülről a bérből élő tömeg feje feletti kiváltságok pozíciói határolják, alul meg a méltatlanság pozíciói. S mégis, összességében, az állítás igaz, csak nem szabad azt hinnünk, hogy aki „összehasonlít”, az feltétlenül „egyenlőnek hiszi magát”, és figyelembe kell vennünk, hogy a másikkal való „összeméredzkedés” nem az „elsőbbségek” elvitatását jelenti, hanem egy olyan vetélkedést, amelyben a társadalmi szereplők a különbségekben ragadják meg saját identitásukat. A bérmunkaviszony nem csupán a végzett munka ellentételezésének adott fajtájú rendszere, hanem az a feltételegyüttes is, amely mentén az egyes emberek helye a társadalmi térben kijelölődik. Mint Margaret Maruani és Emmanuelle Reynaud megjegyzik: „Minden foglalkoztatási helyzet mélyén egy társadalmi megítélés rejlik.”⁶⁶ Értsük e kifejezést szó szerint! Aki bérmunkából él, azt foglalkoztatási helyzete határozza meg; ez képezi a bérből élők társadalmi létmódjának közös alapját.

A gazdasági növekedés állama

A bérmunkás-társadalom azonban nem szűkíthető le bérmunka-pozíciók kapcsolatrendszerévé. (Ha csak és egyedül a verseny és az elkülönöződés logikája irányítaná, könnyen megeshetnék, hogy a centrifugális erők szétvetik.) Ez egyben a *politikai igazgatás* meghatározott módja is. Emezt pedig az jellemzi, hogy kapcsolatot teremt a magántulajdon és a társadalmassult tulajdon között, a gazdasági fejlődés és a szociális jogok elnyerése között, a piac és az állam között. A gazdasági növekedés államáról beszélve annak a két alapvető jellegzetességnek egymáshoz idomulására hivatkozom, amelyek fejlődése során végigkísérték a bérmunka társadalmát, s erős kapcsolattal kötődnek hozzá. E kettő pedig: a gazdasági növekedés és a szociális állam erősödése. Ha e szemléletet elfogadjuk, a fentnevezett fejlődési folyamat végeszakadtában kétségtelenül egyszerűen egy gazdasági válság kedvezőtlen hatását láthatjuk. De értelmezhetjük úgy – és ez a lényeg –, hogy az előállt helyzet megkérdőjelezi a gazdasági tényezőknek és társadalmi szabályozórendszereknek azt a bonyolult finomsággal egymásra épülő szerkezetét, amely a modern bérmunkaviszony társadalmának törekeny konzisztenciáját biztosíthatta.

Lássuk először is a gazdasági növekedést! Mindarról, ami a 70-es évek elejéig magától értődő, evidens fejlődési alakzatnak tétéleződött, lassan kezdjük felismerni, hogy zavarba ejtően szinguláris, előzmények nélküli időszaka az emberiség – vagy legalábbis az iparilag fejlett országok – történelmének. Franciaországban ekkor (nagyjából 1953 és 1975 között) az évi 5-6 százalékos növekedési rátákkal, a termelés, a fogyasztás és a bérjövödelmek megháromszorozódásához asszisztálhatunk.⁶⁷

Ez a fantasztikus meggazdagodás *játékeret* nyitott a bérmunkás-társadalom számára. Ebben az időszakban – hogy a CGT-Force ouvrière főtitkárának, Louis Bergeronnak híressé vált szólását idézzük – volt mit a csürbe

rakni. S nemcsak az elosztandó javak relatív bőségéről volt szó. A növekedés mindaddig, amíg tart, lehetővé teszi, hogy előleget vegyünk fel a jövőre. Nemcsak arról van szó, hogy ma milyen konkrét előnyt tudunk éppen ki-harcolni, hanem arról, hogy határidőket állítva tervezhessük meg a garanciák elmélyítését. A gazdasági növekedés így azután a társadalmi fejlődést mint az egymással versengő csoportok közös teleológiáját integrálhatja magába. Amiből az következik, hogy az egyenlőtlenségek, úgy és abban a formában, ahogy *hic et nunc* megélik őket, tekinthetők merőben ideiglenes különbségeknek. „Ily módon az egyes szektorok követelésesei legitimé válhatnak.”⁶⁸ Sőt, megkockáztatjuk, szublimálódhatnak: egy olyan pályáiv egyes szakaszai-ként tetszeleghetnek, amelynek végére eltűnnek az egyenlőtlenségek. Ha egy adott társadalmi csoportnak nem sikerül mindazt elérnie, amit követelt, s ráadásul, úgy gondolja, hogy nem lehet eleget követelnie, nos, egyfelől örülhet annak, hogy valamit mégiscsak sikerült kivívnia, másrészt még mindig tervezhet, építhet arra, hogy a jövőben sikerül majd a többit is kicsikarnia. Az aspirációknak egy ilyen, a jövő tág horizontjára történő kivetítése csillapítólag hat a mai nap aktuális küzdelmeire, s hihetőnek tünteti fel az egyenlőtlenségeknek a szociáldemokrata ideál által holnapra ígért, fokozatos kiküszöbölését. Ez a jövőre való „táblázás” nem egyszerűen az általában vett fejlődés eredményei mellett tett hitvallás. Azzal, ahogyan fogyaszt, ahogyan tartós javakat vásárol, ahogyan a hitelfelvételi lehetőségekkel él, a bérből élő munkás és alkalmazott nap mint nap megelőlegezi, hogy a növekedésnek sosem szakad vége, s saját sorsát a korlátlan fejlődéshez köti hozzá. A bérmunkás-társadalom működésmódját az jellemzi, hogy a jobb jövőbe vetett hit benn foglaltatik a jelen szerkezetében. Ez annál is inkább igaz, mert egy, az eljövendő generációkra való kivetítés révén a bérmunkás reménykedhet törekvéseinek elhalasztott, időben elnyújtott kielégítésében: ha nekem nem, a gyermekemnek majd sikerülni fog...

Igy tehát a bérmunkás-társadalom fejlődése egy olyan feltételnek köszönheti létét, amelyről ma már vitatható, hogy vajon belső lényegéből fakadt-e, vagy csak a körülmények szerencsés összejártsága eredményezte: nevezetesen a gazdasági fejlődésnek. De ugyancsak nélkülözhetetlennek bizonyult e fejlődéshez egy másik feltétel is: a szociális állam megerősödése. Ha igaz az, hogy a versengés és az elkülönböződésre való törekvés elvi lényegét képezik a bérmunkás léthelyzetnek, akkor egy erre berendezkedett társadalom egyensúlya megköveteli valamiféle döntőbíró ítéleteit, s azt, hogy sor kerülhessen tárgyalásos úton rendezett kompromisszumokra. Ahogy az osztálytársadalmat is egyetemes összecsapás fenyegette egy „külső harmadik-ként” közvetítő erő híján, a bérmunkás-társadalmat is az fenyegeti, hogy a szabályozás valamiféle központi instanciája nélkül szétszakíthatják a csoportok közötti harcok. A bérmunkás-társadalom olyan társadalom, amelynek középpontjában egy szociális állam a meghatározó.

Az államnak ez a beavatkozása három fő irányban ment végbe, amelyeket korábban már felvázoltunk, de amelyek ebben az új társadalmi formációban teljednek ki. Ezek pedig: az általánossá tett szociális védelem biztosítása; az alapvető egyensúlyvonalak megőrzése és a gazdaság irányítása; kompro-

misszumkeresés a növekedési folyamatban érintett különböző partnerek között.

1. A társadalombiztosítás 1945-ben megtörtént bevezetése az első pillanatban még csak a *bérből élők védelmének* a transzferált tulajdon fejlődésének nyomvonalán továbbhaladó, döntő fontosságú útjának állomása. (Lásd az előző fejezetet.) De a rendszernek a következő évtizedben kibontakozó fejlődése már átmenetet jelent az osztálytársadalomból a bérmunkás-társadalomba. Az 1945. október 4-i rendelet megvalósítani látszik a társadalombiztosító rendszerek eredeti céltételezését: véget vetni – s ezúttal végérvényesen – a néptömegek sebezhetőségének. A vonatkoztatási csoport – a „dolgozók” – egyelőre még: a munkásosztály. A bérből élőkről beszélve egyelőre a bérmunkásokról van szó, akik még alig-alig lábaltak ki az évszázados szegénységből és létbizonytalanságból. A szociális védőrendszer a munkaerőnek ezt a „legkülönbélebb természetű kockázatok fenyegette” réteget veszi célba. „A társadalombiztosítás létrehozott szervezetének az a célja, hogy biztosítsa a dolgozókat és családjukat a legkülönbélebb természetű kockázatok ellen, amelyek keresőképességüket fenyegethetik vagy korlátozhatják, hogy fedezze az anyaság költségeit, s könnyítse a dolgozókra nehezedő családi költségvetési terheket.”⁶⁹

Konzolidálni a dolgozók „keresőképességét”: ez a program részlegesen belefér egy népfront-típusú álláspont meghosszabbításába, mely a társadalmi igazságosságot a munkásosztály helyzetének javításán keresztül képzelel megvalósíthatni.⁷⁰ A munkásság sorsa megintcsak egyszerre alapkérdése s ugyanakkor legkevésbé figyelembe vett problémája az ipari társadalomnak, holott a társadalom egészének fejlődését csak az ő felszabadításuk biztosíthatja. Reális törekvésnek bizonyulhatott-e összeegyeztetni a pozitív diszkriminációt, melynek a dolgozók haszonélvezői voltak, az ezzel egy időben hangoztatott ambícióval, hogy a lakosság egészét megvédjék a létbizonytalanság veszélyeitől? „Minden, az anyaország területén élő francia élvezheti (...) a társadalombiztosítási jogosultságokat.”⁷¹ Igen, persze, feltéve, hogy a politikai akarat elég erős kikényszeríteni egy olyan, mindenkit magába foglaló általános rendszer létrehozását, amelynek finanszírozási és elosztási mechanizmusai meghatározott csoportoknak (a leginkább veszélyeztetett alkalmazotti rétegeknek) kedveznek. A felszabadulás légkörében ez a szándék kapott hangot.⁷² A tervek szerint az általános rendszer erős újraelosztó feladatot látott volna el; a tehetősebb csoportoktól elvont befizetések járultak volna hozzá a szociálisan hátrányos helyzetű dolgozók (ill. családjaik) megélhetési forrásaihoz.⁷³ De a szociológiai érdekek tehetlenségi nyomatéka folytán az egyes társadalmi csoportok elkezdnek saját érdekeikkel törődni.

E „tehetlenségi nyomaték” nem egyéb, mint a bérből élő rétegek korábbiakban már elemzett átalakulása. Abban a pillanatban, amikor a társadalombiztosítás egységes rendszere „feláll”, a munkásságot már részben közrefogja, illetve megelőzi egy sor „jobban eleresztett” alkalmazotti réteg. Közrefogják, egyszersmind, a nem-alkalmazotti csoportok is, a szabad foglalkozások képviselői, melyek számára elfogadhatatlannak tűnik, hogy a bérmunkásokkal egy sorba sorolják őket. Amint a politikai helyzet lehetővé teszi,

hogyan hangjukat hallassák, azonnal egy másfajta rendszerre jelentik be igényüket.⁷⁴

A különböző megoldások elszaporodását követően valójában már korántsem a peremre szorultak helyzetének kiigazítására összpontosul a figyelem. Egy egészen másfajta társadalombiztosítási rendszerről van már szó, amely ha valamit, hát a bér munkás-társadalom sokszínűségét fejezi ki; egy olyan társadalomét, ahol a nem-bérből élők igyekeznek a maguk számára kisajátítani a bérből élők kedvéért teremtett kedvezményeket, s igyekeznek a lehető legalacsonyabb áron a lehető legtöbb előnyre szert tenni.⁷⁵ Sokkal inkább az elkülönböződés és a különválás logikája ez, mintsem a szolidaritásé és a konszenzusé. A társadalombiztosítás szervezetábrája, ennek megfelelően, elég jól leképezi a bér munkás-társadalom szerkezetét, azaz egy olyan társadalomét, amelyben minden foglalkozási-szakmai csoport körömszakadtáig féltékeny előjogaira, s azért küzd vadul, hogy ezeket elismertesse, s elfogadtassa az őt más csoportoktól elválasztó távolságot.

Még ha sajnáljuk is a rendszer kezdeteinél bábáskodó demokratikus szemlélet meghátrálását, valamint a rendszer néhány fogyatékoságát,⁷⁶ el kell ismernünk, hogy tökéletesen igazodik a bér munkás-társadalomban bekövetkező átalakulások logikájához. A munkásosztály hierarchikus alávetettsége arról árulkodik, hogy elvesztette attraktor szerepét. A társadalombiztosítás megvalósult eredményei úgy értelmezhetők hát, mint egy olyan alkalmazotti réteg „mennybe menesztése”, amelyen belül a nem-fizikai rétegek egyre növekvő súlyt és fontosságot kapnak. Egy olyan társadalomra szabott biztosítási védelmet nyújtanak, amely az egyenlőségénél fontosabbnak tartja a különbségek hangsúlyozását. Egyfelől kijelenthető: vége az alsóbb néposztályok évszázados sebezhetőségének, a biztonsági háló mindekinek védelmet nyújt. De a jövedelmek társadalmasítása a többi alkalmazotti kategóriát is érinti, s így, fokról fokra, a lakosságnak szinte a teljes egészét.⁷⁷ A „transzferált tulajdon”, amelynek logikája a munkás- és parasztnyugdíjak, illetve a társadalombiztosítások kiharcolásával a társadalmi hierarchia alján kezdte hatását éreztetni (lásd 6. fejezet), kezd univerzálissá válni. Innentől kezdve a „közvetett bér” nagyjából egynegyedét teszi ki a bérjévedelmeknek, s már régen nem az az egyedüli célja, hogy a legsebezhetőbbeket mentse a társadalmi tagságtól való megfosztás kockázatától.⁷⁸

Ez a fejlődés tehát egyugyanazon lendülettel vezet nemcsak a bérből élő rétegek helyzetének javulásához, hanem a társadalmasult tulajdon térnyeréséhez is, aminek az állam egyszersmind kezdeményezője is, záloga is. S nemcsak azért, mert az igazgatási szféra igen komoly szerepet vállalt a rendszer kiépítésében (lásd például Franciaországban Pierre Laroque, Angliában pedig a kormányzati felhatalmazással működő Lord Beveridge tevékenységét). Ennél sokkal mélyebb jelenségről van szó: magába a bérstruktúrába beleépül egy külön, jogelvi dimenzió. A közvetett bér közvetítésén keresztül „egyre kevésbé az számít, hogy az egyén közvetlenül minnek van birtokában, s egyre inkább azok a jogosultságok számítanak, amelyekre az a csoport, amelybe beletartozik, szert tudott tenni. Magának a birtoklásnak már kevesebb a jelentősége, mint a különböző szabályegyüttesek által körülhatárolt kollektív státusnak”.⁷⁹

A biztosítás általánossá válása ekképp a társadalom szinte valamennyi tagját a transzferált tulajdon rendszerének hatókörébe utalja. Ez az utolsó epizód a felhalmozott vagyon és munka egymással szembeesülő mozgás-törekvéseinek küzdelmes történetében. A bér egy része (s e bér nem egyéb, mint a munkaerő értéke) inentől kezdve már nincs kiszolgáltatva a gazdasági fluktuációk következményeinek; egyfajta olyan, biztonságot jelentő tulajdonná válik, amely a munkából származik, s a munkán kívüli helyzetekben áll rendelkezésre (betegség, baleset, öregség). A bérvizony-rendszer tehát elképzelhetetlen szociális állam nélkül. Ez ugyanis az egyedüli külső intézmény, amely képes közvetítő szerepet játszani a munkaadók és az alkalmazottak között. „A munkaadók és alkalmazottak közötti közvetlen viszonyok helyébe fokozatosan tripartit viszonyok kerülnek, melyeknek sarokpontjait a munkáltatók, az alkalmazottak és a szociális intézmények alkotják.”⁸⁰

2. A szociális védelem hátterében meghúzódó államnak ez a felfogása párban jár a közhatalom által betöltött *gazdasági ágens*-szereppel, amely szintén a második világháború után teljesedik ki. Amde míg a társadalombiztosítás a társadalmasult tulajdonnak már a 19. század végén színre lépő eleme kibontakozási folyamatát teljesíti csak ki, addig az államnak a gazdasági folyamatok szabályozásába való beavatkozása újdonságként jelentkezik.⁸¹

Előbb az újjáépítés keretei, majd a modernizációéi között, az állam magára vállalja a társadalom fejlődéséről való gondoskodást. Voluntarista politikát jelöl ki, részint azért, hogy meghatározza az őrizendő „nagy egyensúlyokat” és kijelölje a támogatandó befektetési területeket, részint azért, hogy élénkítő politikákkal támogassa a fogyasztást. Az 1950-es évek elején az alapvető ágazatokban az állami befektetések mértéke meghaladja a magánszektorét.⁸² Ez az irányított gazdaság vezérszerepet biztosít az államosított nagyvállalatoknak és az állami szektornak. Befolyását kiterjeszti a hitelrendszerre, az árakra és a bérekre...

Az államnak a szabályozás igen tekintélyes eszközei állottak rendelkezésére. Így például többé-kevésbé ellenőrzése alá vonta a beruházásokat, a hitelleket, az árakat és a béreket. Befolyást gyakorolhatott a bérrendszerre, részint azzal, hogy rögzítette a mindenhol kötelező érvényes bérminimumot, másfelől pedig a közhivatali szférában meghatározta a bérskálákat. Az új statisztikai intézetek és előrejelzéssel foglalkozó kutatóhelyek rendkívül hasznosnak bizonyultak, s egyben jelképeül szolgáltak egy olyan államnak, mely felkészült arra, hogy mostantól előrejelezze, s így kézben tartsa s megszervezze a jövőt.⁸³

Lassanként tehát készen állnak az eszközök, melyek a termelés feltételrendszerének társadalmasításához szükségeltetnek. A keynes-i elveket követve a gazdaságban többé már nem elkülönült szférát látnak. Képlékeny, alakítható, formálható terepként szemlélik, ahol közbe kell lépni: befolyásolni kell az árakat, a béreket, a beruházási tevékenységet, az egyes ágazatoknak nyújtott támogatást stb. Az állam jelöli ki a gazdaság által követendő útvoalat. Megfeleltetést hoz létre a gazdasági, a politikai és a társadalmi célki-

tűzések között. Olyan visszacsatolós szabályozás ez, mely rátelepszik a gazdaságra, hogy így erősítse a szociális szférát, s ugyanakkor a szociálisban eszközt teremt a gazdaság pangás idején való röptetésére.⁸⁴ Amint Claus Offe megjegyzi, a globális kereslet meghatározásával az állam autoritása beszivárog a gazdaságba is, ezzel párhuzamosan pedig a piaci kényszerek is átjárják az államot.⁸⁵ A gazdaság állítólagos törvényeit többé már nem elkerülhetetlen végzetként éljük meg. Fejlesztési politikái, a bérek biztosításában játszott szerepe, iparági választásai révén az állam nemcsak javak termelőjeként lép fel, hanem – mondhatnánk – fogyasztók, vagyis fizetőképes keresletet jelentő alkalmazottak létrehozójaként is.

Jelen mondanivalónk szempontjából azonban a társadalmassult tulajdon fejlődésére kell figyelmünket összpontosítanunk. Emez, legegyszerűbben, az államosításokkal kezdődött, melyekről már Henri de Man megállapította, hogy nem annyira a tulajdon, mint inkább az autoritás átruházása a lényegük (lásd a 6. fejezetet); de azután jött a közszolgáltatások és közintézmények felfuttatása, amiről az 1962-es IV. Gazdasági Terv kapcsán (ez volt egyébként az első, amit „gazdasági és szociális fejlesztési tervnek” neveztek), akár valamilyen hátrányos helyzetű csoport kapott valami új intézményt, akár közintézményeket adtak át, el lehetett mondani, hogy ez adja azt a formát, amiben a „szociális” testet ölt.⁸⁶ Pierre Massé beszámol arról, hogy akkoriban jelentős támogatottsága volt a gazdasági fejlődés „amerikai” – tehát az egyéni fogyasztás szerepét hangsúlyozó – modelljével szembe forduló kritikáknak (egyik megfogalmazójuk éppen Jacques Delors volt). A közintézmények, egy „kevésbé atomizált emberképből” kindulva, „oszthatatlan tulajdont kínálnak fel a közösség egészének”.⁸⁷ Hogy Victor Hugót idézzük: „Habár mindenki bírja, az egész a közé.”⁸⁸

A közszolgálati létesítmények tehát gazdagítják a társadalmassult tulajdont. A javak olyan típusát alkotják, amelyek nem sajátíthatók ki egyedileg, nem adhatók el a piacon, hanem a köz javát szolgálják. Kívül esnek az átörökíthető vagyon logikáján és az áru-magántulajdon uralmán. Ugyanabba a kategóriába tartoznak, mint a transzferált tulajdon, melyet a társadalombiztosítás éppen ekkoriban jelentősen kiterjeszt. Párhuzamosan bontakozik ki a biztonság-védelmet szavatoló tulajdon és a közösségi használatú tulajdon.

Nem könnyű eldönteni, minek nevezzük ezt a formációt. Richard Kuisel, jó érzékkel felfigyelve arra, hogy mindez egyfajta visszakozás a felszabadulás idején kibontakozó és megfogalmazódó szocialista víziókhöz képest, „neoliberalizmusról” beszél.⁸⁹ De akkor ezen a liberalizmusnak egy olyan formáját kell értenünk, amely gyakorlatilag ellentétes minden korábbi liberális politikával. Jacques Fournier és Nicole Questiaux „szociális kapitalizmusról” beszélnek, aláhúzván mind a gazdaság elvitathatatlannul kapitalista jellegét, mind azokat az erőfeszítéseket, amelyek ezt erőteljes szociális szabályozások kereteibe akarják fogni.⁹⁰ Beszélhetünk a keynes-izmus egyfajta francia, tervgazdaságos és centralizáló verziójáról is – ahogyan azt Pierre Rosanvallon teszi.⁹¹ De ha zárójelbe tesszük a francia sajátosságokat, az államnak e formációjára elég jól ráillik Claus Offe meghatározása: „Politikai és igazgatási intézmények multifunkcionális és heterogén együttese, amelynek célja, hogy a kapitalista gazdaság társadalmassításának struktúráit mű-

ködtesse.”⁹² A hangsúly, a gazdaság fékevesztett működésének ellensúlyozásán túl, a társadalmasítás folyamataira esik, amelyek átalakítják a gazdasági növekedés kibontakoztatásában egymással kapcsolatba lépő paramétereket. Az állam ebben a felfogásban is a bérmunkás-társadalom fejlődési dinamikájának központi, meghatározó eleme.

3. Az állam szabályozó szerepe egy harmadik metszetben is érvényesül, jelesül a „szociális partnerek” közötti kapcsolatok terén. Az erre való törekvés egyidős a szociális állam első intervenciók szándékainak színre lépésével,⁹³ de a megvalósult eredmények sokáig igen korlátozottak, s még a 70-es évek elején is csak nehezen törnek maguknak utat. Arról lenne szó, hogy az állam kezdeményezésére s döntőbíráskodása mellett meg kellene próbálni szerződéses úton-módon kezelni a munkaadók és a foglalkoztatottak eltérő érdekeit. S mert a munkakapcsolatok története gyakorta nem egyéb annak a makacs ellenállásnak a történeténél, amely elutasítja, hogy a tárgyalásos rendezésben lássa a konfliktuskezelés megfelelő módját,⁹⁴ ezért két olyan intézkedésre kell felhívunk a figyelmet, amely jelentős hatással volt az alkalmazotti helyzet konszolidációjára.

– A SMIG (salaire minimum interprofessionnel garanti – garantált szakmaközi minimum-bér) 1950-ben lép életbe, s 1970-re alakul át a SMIC-ké (salaire minimum interprofessionnel de croissance – indexált szakmaközi minimumbér), amelynek indexelésekor egyaránt figyelembe veszik az árak emelkedését és a gazdasági növekedés mutatóit. A bérmunkaviszony történetében ezek az intézkedések rendkívül jelentősnek bizonyultak, mivel meghatározzák, s egyben jogilag is szentesítik a bérmunkás státus elérésének minimális feltételeit. A bérmunkás nem egyszerűen „munkavégző”, aki munkája ellenértékéül valamilyen javadalmazásban részesül. A SMIG-gel a dolgozó bérmunkás helyzetűvé avanszál, azaz beilleszkedik az egymással összehasonlítható pozíciók rendszerének kontinuumába, s láttuk, hogy e viszonyoknak ez képezi az alapstruktúráját. A dolgozóra kiterjed a különbségen alapuló integrációnak a logikája, mely a SMIC-es változatban már a termelékenység átfogó növekedésére is figyelemmel van. Nem is elsősorban létfenntartási minimumról van itt szó, mint inkább annak biztosításáról, hogy részt vesz a gazdasági és társadalmi fejlődésben s részesedik abból. A bérmunkás *státusba* való tartozás első fokát láthatjuk mindebben, aminek következtében a bér megszűnik pusztán gazdasági ellenszolgáltatás lenni.

Azok esetében, akik a foglalkozási hierarchia aljára szorultak, a *havibéres* rendszer ugyancsak nagy horderejű eleme a bérmunkás léthelyzet konszolidálásának. Mint korábban megjegyeztük, a munkások többségének státusát az alkalmazottakéval azonos szintre emeli; a bér megszűnik egy pontosan körülírt munkát ellentételezni, ettől kezdve az egyénnek járó, átfogó „juttatás”. De túl azon, hogy hozzájárult a munkásság integrálódásához, a havibéres rendszer – figyelembe véve létrejöttének módját – példászerűen világít rá arra is, hogy milyen szerepet játszott az állam a kontraktuális politikák kifejlesztésében. Amikor a kormány felveti az ötletet, nemcsak a munkaadók fogadják rendkívül hűvösen (félnek attól, hogy ők fizetik meg az árát), hanem a munkásszakszervezetek is gyanakodnak: olyan intézkedést vélnek benne,

mely már sokszor szolgálta a munkaadók stratégiáját, a munkásosztály megosztását.⁹⁵ Mindazonáltal az 1970 májusával kezdődő, minden ágazatban nagy nehezen meginduló tárgyalások nyomán megkötött egyezmények hamarosan általánosan elterjednek. Függetlenül az esetleges, a választásokra kacsintó hátsó gondolatoktól (Pompidou elnökválasztási kampányába is felvette a havibéres rendszer témáját), a végeredményt úgy kell felfognunk, hogy az államnak vitathatatlanul sikerült érvényesítenie azt az akaratát, hogy antagonisztikus csoportok között tető alá hozzon egy társadalmi kompromisszumot.⁹⁶

Mindezen intézkedésekhez, amelyek kihatnak a szakmastruktúrára és a munkajogra is, hozzá kell társítanunk még a gazdasági növekedés gyümölcseinek elosztására tett erőfeszítéseket. A miniszterelnöknek az V. Gazdasági Terv előkészítése kapcsán megfogalmazott direktívája 1965 januárjában azt kéri, hogy „derüljön fény arra, mik a reális lehetőségei (...) a jövedelmek, bérek, profitok, szociális szolgáltatások és egyéb individuális jövedelem-módok tömeges fejlesztésének, hogy mindenki számára kedvező lehetőségeket teremtsünk a gazdasági növekedés eredményeiből való részesedéshez, egyszersmind az egyenlőtlenségek csökkentéséhez”.⁹⁷ E keretekbe illeszkedik a jövedelempolitika kidolgozását célzó kísérlet is, mely az 1963-as nagy bányászsztrájk után veszi kezdetét. 1964 januárjában Pierre Massé azt javasolja, hogy az illetékes Bizottság minden egyes terv elkészítésekor köteles legyen

a volumenek hagyományos megtervezésével párhuzamosan előterjeszteni egy értékelési programot is. Ez utóbbiban szerepelniök kellene a jövedelmek széles tömegeire – úgymint a bérekre, szociális szolgáltatásokra, mezőgazdasági jövedelmekre – vonatkozó tervelőirányzatoknak, valamint, egyfelől a megtakarítások és beruházások, másfelől pedig a közbevételek és közkiadások egyensúlyát biztosító feltételeknek. (...) Az éves tervelőirányzatok alapján a kormány minden jövedelemfajtánál előírhatná a növekedési rátát.⁹⁸

A jövedelempolitikai elképzelések – legalábbis e formájukban – sosem valósulnak meg. A bérek 1950 és 1975 közötti alakulása jól mutatja, hogy az egyenlőtlenségek nagyjából változatlanok maradtak, sőt, egy hajszálnyit még mélyültek is. (1950-ben a felső szintű szakemberek és munkások közötti olló 3,3; 1975-re 3,7.⁹⁹) Beszélhetünk-e akkor a gazdasági növekedés gyümölcseinek elosztásáról? Igen, feltéve ha ezen nem az egyenlőtlenségek csökkentését értjük. A bérek növekedése összességében jól követte a gazdasági növekedést, melynek minden kategória haszonélvezője volt, anélkül azonban, hogy a jövedelmi különbségek csökkentek volna. Mindazonáltal még ha a gazdasági növekedés eredményei tették is lehetővé e fejlődést, mindez nem valami mechanikus módon érvényesült. A gazdasági fejlődés jogszabályi keretek által kijelölt úton haladt. Egyébként pedig, amikor a gazdaság dinamizmusa kezd kifulladásra, éppen ennek a szabályozórendszernek a konzisztenciája képes ideig-óráig fékezni a válság hatásait. Az 1974. október 14-én aláírt szakmaközi egyezmény a teljes munkanélküliségre a bruttó bér 90 százalékának ellentételezését biztosítja az első évre, míg a részleges munkanélküliséget kompenzáló kárpótlást a munkahely nyújtja, az állami pénza-

lapoktól kapott támogatásra támaszkodva.¹⁰⁰ Az állami kötelezettségvállalást is magukban foglaló paritásos eljárások nyújtotta biztosítékokat nézve még akkor is lehetett hinni abban, hogy a munkához való kvázi jog nem fog csorbulni, amikor a helyzet már elkezdett romlani.

Igenis létezett tehát egy erőteljes „összeműködés” a gazdasági növekedés (és járulékos következménye, a majdnem-teljes foglalkoztatottság), a munkajog kiszélesedése és a szociális védelem között. A bérmunkás-társadalom látszólag emelkedő pályát futott be, egyszerre biztosította a kollektív gazdagodást és tette lehetővé a lehetőségek és biztosítékok jobb elosztását. (Nem akarván mértéktelenül megterhelni ezt az elemzést, s megőrizni kívánván az érvelés célratoró irányát, pusztán a közvetlenül a munkához kötődő védelmek tárgyalására szorítkoztam. De a gazdasági növekedés és állami szabályozás között megteremtett kapcsolatok szerepet játszottak az oktatásügy, az egészségügy, a környezetvédelem, a városfejlesztés, a családpolitika fejlődésében is...) Összegezve: minden jel arra mutatott, hogy a bérmunkás-társadalom vívmányai kompenzálni fogják azt az *integrációs deficitet*, mely az ipari társadalom kezdeteit jellemezte. Növekedett a fogyasztás mértéke, javultak a tulajdonhoz, a tisztas lakáshoz, a kulturális és szabadidős tevékenységekhez való hozzáférés esélyei. Lépéseket tettek a nagyobb esélyegyenlőség, a munkajog konszolidálása, a szociális védelmek kiterjesztése, a szegénység bugyrainak felszámolása irányába. A szociális kérdés problémája szertefoszlni látszott a korlátokat nem ismerő fejlődés ígézetében.

Ez a pályafv mára megtört. Ki állítaná ma jó szívvvel azt, hogy egy befogadóbb, nyitottabb társadalom felé tartunk, amely az egyenlőtlenségek csökkentésén, a védelmek fokozásán munkálkodik? Maga a fejlődés eszméje is darabokra tört.

Fordította: Léderer Pál

Jegyzetek

1. A kifejezést Luc Boltanskitól kölcsönzöm (lásd *Les Cadres, la formation d'un groupe social*, Paris, Éditions de Minuit, 1982, 152. old.), aki e fizikai fogalmat használja egy társadalmi csoportnak a foglalkozási-szakmai mező újraszervezésében, átalakításában betöltött, dominánsan meghatározó szerepének jellemzésére. Azt mondhatnánk, a bérmunkaviszony szerkezetének kialakításában az ipari munkásság ezt a szerepet addig játszotta el, míg csak egy középosztálybeli alkalmazotti réteg ki nem szorította.

2. F. Simiand: *Le Salaire, l'évolution sociale et la monnaie*, Paris, 1912, I. köt., 151. old.

3. Uo., 173. old.

4. Uo., 171. old.

5. Uo., 171. old.

6. Általában 1973-tól szokás datálni azt a „válságot”, mely a bérmunkaviszony létfeltételeiben bekövetkező romlás kezdetét jelenti. De, túl azon, hogy némi időbe telik, mire e folyamatok hatása érzékelhetővé válik (a munkanélküliségi ráta csak 1976-ban ugrik meg jelentősen), 1975 azért is kényelmes határpont, mert egy sor statisztikai felmérésben fordulópontnak tűnik. Megemlíthetjük, továbbá, hogy a munkásképesítés létszáma 1975-ben éri el a maximumát, ettől kezdve fokozatosan csökken.

7. Itt (valamint, hacsak ellenkező értelmű utalást nem teszünk, akkor a következő oldalakon is) a legfontosabb forrásul az alábbi művek szolgálnak: L. Thévenot: „Les catégories sociales

en 1975. L'extension du salariat", *Économie et statistiques*, n 91, 1977 július-augusztus; C. Baudelot – A. Lebaupin: „Les salaires de 1950 à 1975”, *Économie et statistiques*, n 113, 1979. július-augusztus; F. Sellier: *Les Salariés en France*, Paris, PUF, 1979; M. Verret: *Le Travail ouvrier*, Paris, A. Colin, 1988; F. Sellier: „Les salariés, croissance et diversité” valamint M. Verret „Classe ouvrière, conscience ouvrière”, in J.-D. Reynaud – Y. Graffmeyer: *Français, qui êtes-vous?*, Paris, La Documentation française, 1981. Egységes források híján az 1930-as évekre vonatkozó viszonyító adatokat az 1931 és 1936 közötti különböző évekből hozzuk, de az e mögött feltételezhető adatszerű ingadozás az érvelés menete szempontjából elhanyagolható.

8. Az ipari bérmunkásság növekedése két fő forrásból táplálkozik: az önálló, szabadfoglalkozásúak számának csökkenéséből, illetve a falusi elvándorlásból. Ez utóbbit illetően F. Sellier rámutat (*Les Salariés en France*, i. m., 10. old. skk.), hogy a parasztság igen erős ellenállást tanúsított a város és az ipar gyakorolta vonzerővel szemben (1946-ban a mezőgazdasági aktív népesség száma gyakorlatilag ugyanannyi, mint 1866-ban). Ebből következően a mezőgazdasági munkások előbb hagyják el a falut, mint az önálló birtokkal rendelkező parasztok, a fiatalok előbb, mint az idősebbek, s az előbbiek között a bérmunkások gyerekei előbb, mint a birtokosok gyerekei. A mezőgazdasági bérmunkások és gyermekeik hosszú időn át viszonylagos társadalmi emelkedésként élhették meg a munkásosztályba való beáramlásukat. Amikor ez az utánpótlási forrás elapad, a munkássors jelenti a legalacsonyabb lét-helyzetet. Ebben a pozícióban azokat találjuk, akik képtelenek ebből „felemelkedni”, illetve azokat, akiket a lefelé irányuló mobilitás ide vet.

9. J. Lecordier abbé: *Les Classes moyennes en marche*, Paris, 1950, 382. old. Idézi L. Boltanski: *Les Cadres*, i. m., 101. old., aki rámutat, mennyire „megkésztet” ez az 1950-es szöveg, hangvételében mennyire az 1930-as éveknek azt az irodalmát idézi, mely azon szorgoskodott, hogy igazolást találjon a „középosztály” létezésére. (Vö. például A. Desqueras: *Classes moyennes françaises, crise, programme, organisation*, Paris, 1939.)

10. Idézi L. Boltanski: *Les Cadres*, i. m., 107. old.

11. Uo., 106. old.

12. Uo., 239. old. skk.

13. Az első, második és harmadik szektor (mezőgazdaság, ipar, szolgáltatások) közötti különbségtévest C. Clark vezette be (*The Conditions of Economic Progress*, London, Macmillan, 1940), Franciaországban pedig Jean Fourastié munkássága szerzett neki népszerűséget. A gazdasági és társadalmi fejlődés a harmadik szektor fejlődésében tükröződik. De túl a kereskedelmi és igazgatási „harmadik szektoron”, kimutatható egy mind nagyobb jelentőségre szert tevő „ipari harmadik szektor” is. Az ipari szféra azon foglalkozási kategóriáiról van szó, amelyek nem végeznek közvetlen termelő tevékenységet (pl. gépfőnök, könyvelők stb.).

14. M. Collinet: *L'ouvrier français, essai sur la condition ouvrière*, Paris, Éditions ouvrières, 1951, 2. rész, IV. fejezet.

15. Pontosabban fogalmazva: a probléma az Egyesült Államokban már a 60-as évektől jelen van, Franciaországban pedig a 70-es évektől kezdenek figyelni rá. Lásd M.J. Piore: „On the Job Training in the Dual Labor Market”, in A.R. Weber (szerk.): *Public and Private Manpower Policies*, Madison, 1969, valamint M.J. Piore: „Dualism in the Labour Market”, *Revue économique*, n 1, 1978.

16. Teljességgel egyetértek E.P. Thompson központi jelentőségű tézisével, mely szerint egy társadalmi osztály nem egyszerűen „adottság” vagy empirikus adatok együttese, hanem konfliktusokban kikovácsolódó közösségi dinamikában „ölt formát”. (Lásd E.P. Thompson: *La Formation de la classe ouvrière anglaise*, i. m.)

17. A.-F. Moliné – S. Volkoff: „Les conditions de travail des ouvriers et des ouvrières”, *Économie et statistiques*, n 118, 1980. január. Ez a változás szorosan kötődik a fizikai munka hagyományos formáinak leáldozásához. Így például 1930-ban 500 ezer bányász volt, 1975-ben már csak 100 ezer; ugyanezen időszak alatt a textil munkásnők száma 1,5 millióról 200 ezerre csökkent (lásd F. Sellier: „Les salariés: croissance et diversité”, i. hely, 48. old.).

18. Lásd P. Lantz: „Travail: concept ou notion multidimensionnelle”, *Futur antérieur*, n 10, 1992/2.

19. M. Halbwachs: *La Classe ouvrière et les niveaux de vie*, i. m., 118. illetve XVII. old.

20. H. Arendt a *Condition de l'homme moderne*-ben (i. m., III. fejezet) kritikával illeti a munkavégzésnek és a munkatárgynak azt az összemérését, amely a modern korban nemcsak Marxnál, hanem Locke-nál és Adam Smith-nél is jellemzi a munkáról való reflexiót. Ehhez azonban hozzátehetnénk, hogy Hannah Arendt ezt a kritikát csak a 20. század közepén – vagyis a munkáról az ipari forradalom kezdeteivel egy időben alkotott koncepciók két évszázadon keresztül tartó fejlődése után – fogalmazhatja meg.

21. *Arguments*, „Qu'est-ce que la classe ouvrière française?”, különszám, 1959. január-március, 33. old. A vita új életre kel, amikor felbukkan az „új munkásosztály” témája. Lásd a *Revue française des sciences politiques* különszámát, vol. XXII, n 3, 1972. június, s ezen belül is különösen J.-D. Reynaud tanulmányát („La nouvelle classe ouvrière, la technologie et l'histoire”).

22. Lásd Serge Mallet: *La Nouvelle Classe ouvrière*, Paris, Le Seuil, 1966.

23. G. Dupeux: *La Société française*, Paris, A. Colin, 1964. Az e tárgykörben született, s a bőségi társadalom, illetve a középosztályok apoteózisához sok szálon szorosan kapcsolódó irodalommal folyót lehet rekeszteni. Legszívnvalasabb hangszerelésben történő előadására Jean Fourastié munkássága (speciálisabban a *Les Trente Glorieuse*, Paris, Fayard, 1979) a példa.

24. Egy, az 1970-es évekből származó tanulmány 5%-ra becsüli az iparban foglalkoztatott munkáságnak azt a hányadát, amely megfelel az itt felrajzolt profilnak. (Lásd P. d'Hugues – G. Petit – F. Rerat: „Les emplois industriels. Nature. Formation. Recrutement.”, *Cahiers du Centre d'études de l'emploi*, n 4, 1973.)

25. Lásd S. Weil „Remarques sur les enseignements à tirer des conflits du Nord” címmel a CGT-nek címzett jelentését. In *La Condition ouvrière*, Paris, Gallimard, 1951.

26. Ez az értelmezés nem hamisítja meg Serge Mallet gondolatmenetét, aki maga is úgy értékelte elkötelezettségét, hogy az „nem a tudósé, aki objektív módon veszi sorra a megválaszolható kérdéseket, hanem a munkásmozgalom, szűkebben a szakszervezeti mozgalom elkötelezett aktivistájáé” (*La Nouvelle Classe ouvrière*, i. m., 15. old.). Amihez csak annyit tehetünk hozzá, hogy Mallet jövődőlései a termelési folyamatba bekapcsolódó új szereplők mozgástendenciáiról igencsak nem akaródtak bekövetkezni.

27. Így például Dupeux már a munkások „depolítizálásáról” beszél, a „forradalmi mitológia bealkonyultáról” s a „politikában való részvétel hanyatlásáról” (*La Société française...*, i. m., 252. old.).

28. A Ligneux – J. Lignon: *L'Ouvrier d'aujourd'hui*, Paris, Gonthier, 1960; J.-M. Rainville: *Condition ouvrière et intégration sociale*, Paris, Éditions ouvrières, 1967; G. Adam – F. Bon – J. Capdevielle – R. Moureau: *L'Ouvrier français en 1970*, Paris, A. Colin, 1970. J.H. Goldthorpe, D. Lockwood, F. Bechofer és J. Platt nagy, összefoglaló művének, a *The Affluent Worker*-nek (Cambridge University Press, 1968–1969, három kötet) nincs francia megfelelője. Idézzük fel – ha valakit bizonytalanságban hagyva, mint is jelent a cím: a jóléti munkás – művük egyik legfontosabb megállapítását: „A középosztályokba való betagolódás mint folyamat ma nem létezik, s munkásaink többsége nem is vágyik erre... Mint láttuk, a bérek emelkedése, a munkafeltételek javulása, a hatékonyabb és liberálisabb foglalkoztatás-politika stb., lényegében nem változtattak az ipari munkáságnak a mai társadalomban jutó osztályhelyzetén.” (*L'Ouvrier de l'abondance* (rövidített francia kiadás), Paris, Le Seuil, 1972, 210. old.)

29. Az egyik legfontosabb változás minden bizonnyal a bevándorlók és a nők mind tömegesebb részvétele a legnehezebb és leginkább értéktelennek számító munkákban. De az új ipari munkaszervezeti formák kifejlődése nem számolta fel sem a kényszereket, sem bizonyos munkák elviselhetetlenségét – különösen a futószalag mellett. Elég összevetni két olyan beszámolót, melyeket 40 év választ el egymástól, s szerzőik közös jellegzetessége az, hogy mindketten dolgoztak üzemben, bár egyikük sem volt munkás. (S. Weil: *La Condition ouvrière*, i. m., illetve R. Linhart: *L'Établi*, Paris, Éditions de Minuit, 1977.)

30. A Ligneux – J. Lignon: *L'Ouvrier d'aujourd'hui*, i. m., 26. old. A kifejezés egy olyan interjúrészletből származik (s a többi interjú hangvétele is hasonló), amelyben a munkások átveszik a társadalmi státusukról nekik sugallt képet. A munkás „balek”, „szerencsétlen faszi” stb.

31. J.-M. Rainville: *Condition ouvrière et intégration sociale*, i. m., 15. old.

32. J. Fourastié: *Les Trente Glorieuses*, i. m, 247. old.

33. Aki kíváncsi, hova vezethet a növekedési görbék ájult tisztelete, az olvassa el – s vérmérséklet szerint derüljön vagy bosszankodjék – Jean Fourastiétól a *La Civilisation de 1995* című munkát (Paris, PUF, 1970).

34. 1936-ban például, a mozgalom dinamizmusa ellenére a sztrájkokhoz csak a munkások kisebb része csatlakozik: a 7 millió ipari bérmunkásból kevesebb, mint kétmillió. 1848 júniusi forradalma s a Kommün egyaránt elszigetelt párizsi esemény maradt. Sőt! A közömbösek, és a „sárgák”, a sztrájktrökök ugyanúgy munkások voltak, mint a szakszervezeti aktivisták; 1848-ban a Nemzeti Gárda legaktívabb s legütőképesebb osztaiban, azokban, amelyek a Faubourg Saint-Antoine negyedet térdre kényszerítették, fiatal munkások harcoltak. És mégis, ezzel együtt is, 1848, a párizsi Kommün, 1936 egy egész osztály emlékezetében él tovább.

35. M. Perrot: *Jeunesse de la grève*, Paris, Le Seuil, 1984.

36. Annak a kérdésnek, hogy egy utópiának mikor szakad vége, nincs értelme, hiszen az utópia a történelmen kívül létezik (az indiánok számára, például, Zapata nem halt meg). Az igazi – s elég nehezen megválaszolható – kérdés az, hogy mikor szűnik meg kapcsolatban maradni a történelemmel, mikor veszti el azt a képességét, hogy hatást gyakoroljon rá, ha még oly részlegest is. A francia forradalomra való hivatkozás például sokáig az abszolútum glóriájával fonta körül még a legprózaiban reformista vállalkozásokat is. Vajon mikor lett ennek vége?

27. Lásd például J.-P. de Gaudemar: *Mobilité du travail et accumulation du capital*, Paris, Maspéro, 1976, amely jól kifejezésre juttatja a 70-es évek elejének valamennyi „balos” irányzata között meglévő konszenzust. Ahhoz hasonló elmozdulásról van szó, mint amely tíz évvel korábban az „új munkásosztály” kapcsán volt megfigyelhető, s amelyet úgy értelmezhetünk, mint újabb állomást abban a folyamatban, amelynek során a „klasszikus” munkásosztály elveszíti a maga forradalmi szerepkörét, még azon ideológusok szemében is, akik a 19. századi forradalmi próféciák örököseinek és letéteményeseinek hiszik magukat. A valóságban a bevándorolt munkások a 70-es évek eleje legkeményebb társadalmi küzdelmeinek voltak egyszerre szereplői is, érintettjei is. A „hazai” munkásosztály oldaláról a Lip Művek konfliktusa volt az utolsó, amely még mozgósítani volt képes a munkásmozgalom alternatív potenciálját. (Lásd P. Lantz: „Lip et l'utopie”, *Politique d'aujourd'hui*, 11-12, 1980. november-december.) De a Lip Művek körüli konfliktust úgy is értelmezhetjük, mint a gazdasági fejlődés második világháborút követő periódusának egyik utolsó nagy összecsapását. Amint azt a személyzet Közgyűlése 1973. október 13-án ünnepélyesen kinyilvánítja: „Nem fogunk elfogadni semmilyen elbocsátást, átszólást, leépítést” (i. hely, 101. old.). Manapság ilyen kijelentések elképzelhetetlennek tűnnek.

38. Mint tudjuk, Jacques Chaban-Delmas ezt a nevet adta a maga politikai programjának, amely egy erőteljes gazdasági növekedést felmutató időszaknak egyszersmind annak a – nem sokkal később már visszafogott – szándéknak a terméke volt, amely 1968 után mozgásba akarta hozni a bemerevedett társadalmat.

39. „Ha kizárnánk a középosztályokból a bérből élő »kádereket« és az alkalmazottak egy jelentős részét, ezzel ezt az osztályt karikatúrává silányítanánk.” (P. Bleton: *Les Hommes des temps qui viennent*, Paris, Éditions ouvrières, 1956, 230. old.)

40. Lásd J. Donzelot: „D'une modernisation à l'autre”, *Esprit*, 1986. augusztus-szeptember, valamint M. Winock: *La République se meurt*, Paris, Florio, 1985. Nem tudom megállni, hogy ne idézzem azt az ízes leírást, melyet az utóbbi szerző ad a társadalom prekapitalista szervezetének védelmezőiről. „A másik táborban azok szava zengett messze, akik a falusi élet szépségét fújták, a kiskereskedők, a helybéli kocsmárosok (és közönségük), akik a Ricard ánizslíki gazdasági sikereinek bázisát jelentették, a 19. századi radikális, protekcionista, zászlaját magasba emelő Franciaország, s ennek képviselőit a közjegyzők, ügyvédek, végrehajtók, hagyományörző plébánosok, baszk-sapkás vidéki tekebajnokok, a „harapós kutya” figyelmeztetéssel riogató, üvegcsereppel ékes falakkal elkerített családi házak tulajdonosai, a Guillaume-Budé Szövetség aktív tagjai, a kisüstit áruló zuffőzők, a gyarmatokról hazatelepített bürokraták, a valahai bordélytulajdonosok – s mindezekhez még Pétain marsall holtig-hű hívei” (idézi J. Donzelot, uo.). A magam részéről csak annyit teszek hozzá ehhez, hogy ebben a „táborban” nem leljük nyomát (vagy alig) a bérmunkából élőknek.

41. A nők részaránya igen alacsony a bérből élők legmagasabb kereseti osztályaiban. A mérnököknek 1962-ben 3,8%-a, 1975-ben 4%-a nő; a felső szintű igazgatási szakembereknek 1962-ben 12, 1975-ben 17,3%-a nő. (I. Boltanski: *Les Cadres*, i. m.)

42. Uo., 179. old.

43. Bizonyos szabad foglalkozások úgyszintén besorolhatók ebbe a csoportba, azonban létszámukban csak töredékét teszik ki a bérből élők megfelelő csoportjainak. 1975-ben az 1,270 millió felső szintű, és 2,764 millió középszintű káder mellett a statisztika 172 ezer szabadfoglalkozásút tartott nyilván. (Lásd L. Thévenot: „Les catégories sociales en 1975”, i. hely.)

44. H. Mendras: *La Seconde Révolution française*, Paris, Gallimard, 1988.

45. Egy 1977-es felmérés „az egyes háztartások átlagos vagyonáról társadalmi-foglalkozási kategóriánként” (in J.-D. Reynaud – Y. Graffmeyer: *Français, qui êtes-vous?*, i. m., 136. old. 5. grafikon) eredményei azt mutatják, hogy a „felső szintű szakemberek” és a „középkáderek” – e két csoport teszi ki, lényegében, a bérből élők új rétegeit – négyszer kisebb örökölt vagyonnal rendelkeznek, mint az „iparosok és kereskedők” és a „szabadfoglalkozásúak”; lényegesen kevesebbel, mint a „mezőgazdaságiak”; s még a „kisiparos, kiskereskedő” kategóriába soroltaknál is kétszer kevesebbel. Egy másik felmérés (uo., 133. old. 3. grafikon) azt mutatja, hogy óriási egyenlőtlenségek vannak a vagyon eloszlásában: a felső decilisebe tartozó családok birtokolják az összvagyon 54%-át, a legalsó decilisebe tartozó családoknál mindössze 0,3% található. Ezzel szemben, a jövedelemgörbét a vagyonnal egybevetve azt látjuk, hogy igen jelentős nagyságú jövedelmek társulhatnak igen csekély vagyonnal is.

46. 1954 és 1975 között a harmadik szektorba tartozó munkahelyek száma 38%-ról 51-re emelkedett. Lásd M. Maruani – E. Reynaud: *Sociologie de l'emploi*, Paris, La Découverte, 1993, 49. old.

47. 1977-ben a francia összvagyon 37,8%-át tette ki a lakás-birtok (lásd J.-D. Reynaud – Y. Graffmeyer: *Français, qui êtes-vous?*, i. m., 133. old. 3. grafikon). Jól tudjuk, hogy a tulajdonhoz jutást támogató kölcsön- és hitellehetőségek elég erőteljesen függenek a kölcsönt igénylők szakmai profiljától s attól a képességüktől, hogy tőkésítsék a jövőt, amennyiben a stabilitásra és a bérek tartós növekedésére tábláznak; ez biztosít lehetőséget még a munkások számára is, hogy tulajdont szerezzenek maguknak: 1973-ban 38%-uk lakása saját tulajdon volt. (Lásd M. Verret – J. Creusen: *L'Espace ouvrier*, Paris, A. Colin, 1979, 114. old.)

48. „Így a hagyományos polgári réteg, mely a dolgok birtoklásán épül fel, átadja helyét egy tőkével nem rendelkező új-polgárságnak, melynek alapjait a harmadik szektor térnyerése táplálja. Röviden: az örökölt tulajdon mind inkább átadja helyét a kiérdemelt tulajdonnak (abban a mértékben, ahogyan a diploma szavatolja a kiérdemlést). De az ilyen tulajdon teljesen személyessé válik.” (A. Piettre: „La propriété héritée ou méritée”, *Le Monde*, 1978. január. Idézi P. Bourdieu: *La Noblesse d'État*, i. m., 479. old.)

49. P. Bourdieu: *La Noblesse d'État*, i. m., 480. old.

50. Uo., 478. old. Lásd még J. Marchal – J. Lecaillon munkáját (*La Répartition du revenu national*, Paris, Éditions Genin, I. köt., 1. rész), akik kimutatják, hogy azok a különböző természetbeni juttatások, jutalmak és járandóságok, melyekben a legmagasabb szintek felső szintű szakemberei részesülnek, olyan fajta nem-bérjellegű juttatások, amelyek voltaképpen a vállalati profitból való részesedésnek tekinthetők.

51. Lásd Pierre Bourdieu elemzéseit (*La Distinction, critique du jugement social*, Paris, Éditions de Minuit, 1979).

52. G. Simmel: *Sociologie et épistémologie*, francia ford., Paris, PUF, 1981, 200. old.

53. Lásd *Données sociales 1993*, Paris, INSEE, 1993, 459. old. Mindenesetre érdemes megjegyeznünk, hogy az önállóak száma ismét növekedni kezd, éppen a bér munkás-társadalom válságának egyik következményeként. (Lásd ehhez a következményeket.)

54. Lásd H. Mendras: *La Fin des paysans, suivi d'une réflexion sur la fin des paysans vingt ans après*, Le Paradou, Actes-Sud, 1984. A nyolcvanas évek elején már 1 milliót sem tesz ki az őstermelő parasztok száma – lásd *Données sociales 1993*, i. m. Vagyis, Colin Clark minősítésével élve, az „első” szektor összeomlásáról is szó van.

55. M. Aglietta – A. Bender: *Les Métamorphoses de la société salariale*, Paris, Calmann-Lévy, 1984, 69. old.

56. A vonatkozó 1950-es béreket 100-nak véve, a tisztviselők átlagos bére 1960-ban 288,6, a munkásoké 304,8. (Lásd J. Bunel: *La Mensualisation, une réforme tranquille?*, Paris, Éditions ouvrières, 1973, 36. old.)

57. A havibéresítés elvének keresztülvitele a munkaadói és munkavállalói szakszervezetek között 1970. április 20-án aláírt paritásos megállapodáshoz vezet. Az intézkedés a munkásokra is kiterjeszti azokat a kedvezményeket, amelyek a havi bérezésű alkalmazottakra a fizetett szabadság, a táppénz, a nyugdíjkorhatár s más egyebek tekintetében vonatkoznak. Ennél is mélyebb jelentősége van annak, hogy a munkás bére ezzel megszűnik egy pontosan körülírt munkafeladat közvetlen javadalmazása lenni, innentől a globális időráfordítás ellentételezését látják benne. 1969-ben a munkások 10,6%-a kapott havi fizetést. 1971-ben már 53%-uk, 1977-ben pedig már 82,5%-uk. (Lásd F. Sellier: *Les Salariés en France*, i. m., 110. old.)

58. A. Sauvy: „Développement économique et répartition professionnelle de la population”, *Revue d'économie politique*, 1956, 372. old.

59. Az érdeklődő egy sor olyan táblázatot találhat J.-D. Reynaud – Y. Graffmeyer *Français, qui êtes-vous*-jában (i. m.), amelyek világosan tükrözik a különböző társadalmi csoportok között mutatkozó különbségeket jövedelemben, vagyonban, iskolai végzettségben, a kulturális javakhoz és szabadidős tevékenységekhez való hozzáférés, illetve a társadalmi mobilitás esélyeiben. A munkásrétegek – melyeket az alkalmazotti csoportok mindenütt egy kissé megelőznek – rendre a legrosszabb pozíciókat foglalják el (ha leszámítjuk a földművesek és az inaktívak egyes csoportjait, a mindinkább kihalófélben lévő mezőgazdasági munkásokat és a „negyedik világ” népességeit, melyekre majd még visszatérünk).

60. Lásd J. Baudrillard: *La Société de consommation*, Paris, Denoël, 1970.

61. M. Aglietta – A. Bender: *Les Métamorphoses de la société salariale*, i. m., 98. old.

62. Lásd J. Bunel: *La Mensualisation, une réforme tranquille?*, i. m., 192–193. old.

63. Lásd a korszak vitáit a munkásosztály „relatív” avagy „abszolút elnyomódásáról”. Általánosabban szólva: amikor a munkásosztály fragmentálódásának e témája felszínre bukkan, a szinte teljes foglalkoztatás miatt sokkal inkább az egyenlőtlenségi viszonyok terminusaiban fogalmazódik meg, mintsem a növekvő létbizonytalanságéiban.

64. Wresinski abbé előszava J. Labbens: *La Condition prolétarienne* című könyvéhez (Paris, Sciences et service, 1965, 9. old.). A könyv alcíme, „A múlt öröksége”, igen jellemző arra a felfogásra, mely a szegénységet „idegen testnek” tekinti a bérmunkás társadalomban. Lásd még J. Labbens: *Sociologie de la pauvreté*, Paris, Gallimard, 1978. A „szegények”, e szerző szerint, „a társadalmi hierarchia legalsó lépcsőfokán helyezkednek el, jobban mondva e grádics mellett, mert még arra is képtelenek, hogy a legalsó fokra rálépjének. Nem érzik úgy, hogy a munkásosztályhoz tartoznának, s a munkásosztály sem érzi úgy, hogy köze lenne hozzájuk.” (138. old.) Az az elfogult vélemény, hogy a „negyedik világ” problematikáját a munkásosztályétól teljesen idegen és független problémaként szemlélik egyike az ATD-Quart Monde ideológiája központi, és erősen vitatható, elemeinek.

65. M. Aglietta – A. Bender: *Les Métamorphoses de la société salariale*, i. m., 98. old.

66. M. Maruani – E. Reynaud: *Sociologie de l'emploi*, i. m., 113. old.

67. Lásd például E. Mossé: *La Crise... et après*, Paris, Le Seuil, 1989; Y. Barou – B. Kaiser: *Les Grandes Économies*, Paris, Le Seuil, 1984. A CERC szerint a bérek vásárlóértéke 1950 és 1973 között 2,7-szeresre nőtt (CERC, n 58, 1981, 2. negyed).

68. M. Aglietta – A. Bender: *Les Métamorphoses de la société salariale*, i. m., 80. old.

69. 1945. október 4-i 45-2258. számú rendelet. *Journal officiel*, 1945. október 6. 6280. old.

70. Jegyezzük meg, azonban, hogy a Népfrent tevékenysége, bármily jelentős volt is a munkajog és a kollektív szerződészek terén, a szó szűk értelmében vett szociális védelem területén – talán mert erre már nem jutott ideje – semmiféle intézkedést nem tett.

71. 1946. május 22-i Törvény a társadalombiztosítás kiterjesztéséről, 1. cikkely.

72. A felszabadulás légköréhez – ide értve az Ellenállás Nemzeti Tanácsa már 1944-től megfogalmazott irányelveit, a háború szenvedéseitől sújtott és sebek szaggatta francia társadalomban kifejezésre jutó nemzeti szolidaritásnak tulajdonított fontosságot, egy olyan baloldali politikai túlsúlyát, melyet a kommunista párt számbeli fölénye jellemzett, a jobboldal s általában a javarészt hitelét veszített francia tőke és a munkaadók kényszerű háttérbe húzódását

s efféléket – lásd H. Galant: *Histoire politique de la Sécurité sociale*, Paris, A. Colin, 1955. A Beveridge-terv (*Social Insurance and Allied Services*, London, 1942) jelentőségét s franciaországi hatását illetően lásd A. Linossier: *Crise des systèmes assurantiels aux États-Unis, en Grande-Bretagne et en France*, szociológiai doktorátus tézisei, Paris VIII, 1994.

73. A szándék az volt, hogy „a kedvezőbb helyzetű egyének jövedelmeiből vonják el a hátrányos helyzetű dolgozók és családjaik megélhetési forrásainak kiegészítéséhez szükséges összegeket”. (A. Parodi: „Exposé des motifs accompagnant la demande d’avis n504 sur le projet d’organisation de la Sécurité sociale”, *Bulletin de liaison n 14 du Comité d’histoire de la Sécurité sociale*.)

74. A Társadalombiztosítás végül is 120 alrendszerből és 12.000 „kiegészítő” alrendszerből fog állni. Lásd N. Murard: *La Protection sociale*, i. m., 90. old. skk. Az általános rendszer elszabotálásához vezető viszontagságokról lásd H. Galant: *Histoire politique de la Sécurité sociale*, i. m. A parlamenti csatározások színpaljai mögött a különböző szakmai csoportok képviselői és a „függetlenek” intenzív lobbizásba kezdtek. Az orvosokon kívül, akik igyekeztek megfúrni a program egészségügyi vonatkozásait, a *Confédération générale des cadres* szerepe (ebben csupa olyan csoport tömörült, amely élénken ellenzett mindent, ami státusukat a munkásokéval mosta volna egybe) is meghatározó volt. Lásd L. Boltanski: *Les Cadres*, i. m., 147. old. skk.

75. Lásd G. Perrin: „Pour une théorie de la Sécurité sociale dans les sociétés industrielles”, *Revue française de sociologie*, VII, 1967. A különbségtévesztésre való törekvés a munkásosztályon belül is megfigyelhető: azok a foglalkozási kategóriák, amelyek már korábban kivívták a maguk biztosítási rendszereit (bányászok, vasutasok, tengerészek), mindent megtettek, hogy megőrizzék „kivívott előnyeiket”. A társadalombiztosítás általánossá tételére tett kísérletet megelőző rendszerek súlyát, jelentőségét illetően lásd F. Netter: „Les retraites en France avant le XX^e siècle”, *Droit social*, n 6, 1963. június.

76. Főleg és elsősorban a munkanélküliség elleni védelem hiányát. Másrészt, viszont, a védelmek teljes számbavételére törekvő elemzésnek ki kellene emelnie a családi pótlékok jelentőségét – amelyben a francia natalista politika szemléletének súlya tükröződik.

77. 1975-ben a francia népesség 75%-ának van társadalombiztosítása, 1984-ben 99,2%-ának. (Lásd C. Dufour: *La Protection sociale*, Paris, La Documentation française, 1984, 49. old.)

78. A szociális védelemre szánt összegek a nemzeti jövedelem 10%-ára rúgnak 1938-ban, 15,9%-ra 1960-ban, 24%-ra 1970-ben, 27,3%-ra 1980-ban (lásd J. Dumont: *La Sécurité sociale toujours en chantier*, Paris, Éditions ouvrières, 1981, 42. old.). Az egyes háztartások szabad rendelkezésű jövedelmének százalékában a szociális juttatások az 1913-as 1,1%-ról 1938-ban 5%-ra, 1950-ben 16,6%-ra, 1975-ben 28%-ra, 1980-ban pedig 32,4%-ra emelkedtek (R. Delorme – C. André: *L’État et l’économie*, i. m., 415. old.).

79. H. Hatzfeld: „La difficile mutation de la sécurité-proprété à la sécurité-droit”, i. hely, 57. old.

80. J.-J. Dupeyroux: *Droit de la Sécurité sociale*, Paris, Dalloz, 1980, 102. old. Hadd hívjuk fel a figyelmet arra, hogy az állam ezt a szerepet anélkül tölti be, hogy közvetlenül beavatkoznék a rendszer működtetésébe, amely – mint tudjuk – paritásos elv alapján működik. Ez azt mutatja, hogy a szociális állam működésének nem feltétlen velejárója egy nehézkes állami bürokrácia kifejlődése. Még Franciaországban sem. Talán nem haszontalan arra utalnunk, hogy a francia társadalombiztosítási rendszer összehasonlíthatatlanul rugalmasabb, változatosabb és kevésbé centralizált szabályoknak engedelmeskedik, mint, mondjuk, az angol. (Lásd D.E. Ashford: *British Dogmatism and French Pragmatism*, London, George Allen and Unwin, 1982.)

81. Nem mintha a „liberális” állam megtiltotta volna magának olyan politikák követését, amelyek nyíltan szembefordultak a gazdaság spontán folyamataival – gondoljunk a Guizot vagy Thiers által gyakorolt tudatos protekcionizmusra, a mezőgazdaságnak az ipar kárára történő kedvezményezésére, vagy akár, az első világháború idején, a termelés fő erőinek a nemzetvédelem szolgálatába állítására. (Lásd P. Rosanvallon: *L’État en France de 1789 à nos jours*, i. m.) De – leszámítva a háborús időszakot, melynek intézkedéseit a békekötés után rögtön visszavonták – elváratik, hogy az állam ne avatkozzék be az ipar irányításába,

és hagyja rá az ipari vállalkozókra, hogy vállalataik célkitűzéseit meghatározva, azokat a saját érdekeiknek leginkább megfelelő módon irányítsák. A két világháború között a tervegázkodás és az államosítás első koncepciói a reformista szocializmuson, illetőleg az erős, izmos állam életrekelése mellett elkötelezettek körén belül vetődnek fel. A CGT kidolgoz ugyan egy alapvető államosítási programot, ez azonban holt betű marad. Az államosításért egyébként sem lelkesedő Léon Blum Népfrent-kormányának egyetlen, a gazdaságirányítás felé mutató kezdeményezése egy Gabonahivatal létrehozása, melynek célja, hogy valamelyes minimum-jövedelmet biztosítson a parasztok számára (ami megint jól jelzi, hogy a mezőgazdaság érdekeit előnyben részesítették az iparéival szemben). (Lásd R. Kuisel: *Le Capitalisme et l'État en France*, i. m.; valamint: A. Bergourieux: „Le néosocialisme. Marcel Déat: réformisme traditionnel ou esprit des années trente?”, *Revue historique*, n 528, 1978. október-december; Jacques Amoyal: „Les origines socialistes et syndicalistes de la planification en France”, *Le Mouvement social*, n 87, 1974. április-június. Az állami beruházások mennyiségi növekedéséhez lásd R. Delorme – C. André: *L'État et l'économie*, i. m.)

82. R. Kuisel: *Le Capitalisme et l'État en France*, i. m., 437. old.

83. Uo., 417. old.

84. Lásd J. Donzelot: *L'Invention du social*, i. m., 170. old. skk.

85. C. Offe: *Contradictions of the Welfare State*, London, Hutchinson, 1986, 182–183. old., valamint A. Linossier: *Crise des systèmes assurantiels aux États-Unis, en Grande-Bretagne et en France*, i. m.

86. F. Fourquet – N. Murard: *Valeur des services collectifs sociaux*, i. m., 104. old.

87. Pierre Massé mondatát idézi F. Fourquet: *Les Comptes de la puissance*, Paris, Éditions Recherches, 1980.

88. Idézi F. Fourquet – N. Murard: *Valeurs des services collectifs sociaux*, i. m., 56. old. Hugo versében a trópus a világítótorony, mely minden hajósnak világít, mindenkinek szolgál, és senki sem sajátítja ki magának.

89. R. Kuisel: *Le Capitalisme et l'État en France*, i. m., Pierre Mendès France álláspontja mellett ott volt még, például, André Philipp, akinek nézeteiben a szakszervezeteknek rendkívül fontos szerep jutott volna a gazdaságpolitika kijelölésében és ellenőrzésében. De az „összhangteremtés” a valóságban a nagy ipari koncentrátumokra, a kapitalizmus legdinamikusabb szektoraira és az államosított nagyvállalatokra támaszkodott.

90. J. Fournier – N. Questiaux: *Le Pouvoir du social*, i. m. A szerzők gondolatmenete szerint a háború utáni időszak eredményei bizonyos értelemben a szocialista politika továbbfolytatásának, más értelemben viszont irányváltoztatásának tekinthetők.

91. P. Rosanvallon: *L'État en France*, i. m.

92. C. Offe: *Contradictions of the Welfare State*, i. m., 186. old.

93. Emlékeztessünk Alexandre Millerand-nak már 1900-ban megfogalmazott javaslatára: „Alapvető fontosságú érdekünk, hogy a munkaadók s a munkásközösségek között az egymással való kapcsolattartás tartós csatornáit építtessenek ki, melyek lehetővé tegyék, hogy a felmerült kérdésekről egymást kellő időben tájékozzák, így biztosítva, hogy bizonyos fajta kérdések megoldathassanak. (...) Megszilárdításával a Köztársaság kormánya hű marad a maga elé tűzött béke- s döntőbírói szerepkörhöz.”

94. Lásd sajátlag J. Le Goff: *Du silence à la parole, droit du travail, société, État. 1830–1889*, Quimper, Calligramme, 1983.; F. Sellier: *La Confrontation sociale en France, 1936–1987*, Paris, PUF, 1981.; J.-D. Reynaud: *Les Syndicats, les patrons et l'État, tendances de la négociation collective en France*, Paris, Éditions ouvrières, 1978.; P. Rosanvallon: *La Question syndicale*, Paris, Calmann-Lévy, 1988. E helyzetnek két fő oka van. Egyik a munkaadók többségének általános attitűdje, mely szerint a vállalat ügyei rájuk tartoznak, azokba senki ne üsse bele az orrát – ezért aztán eredendően gyanakvással fordulnak a szakszervezetek felé. Ez az attitűd száz év alatt igen lassan és kevésbé változott. A másik oldalon: a munkákszakszervezetek csak igen nagy ellenkezéssel s igen nehezen törődnek bele a bérmunkás-társadalom játékszabályaiba. Emezek ugyanis feltételezik a konfliktusok differenciális kezelését, s az olyan, viszonylagos követelések megfogalmazásának kényszerét, melyek inkább kompromisszumokba torkollanak, semmint globális változtatásokba.

95. J. Bunel: *La Mensualisation, une réforme tranquille?*, i. m.

96. E politika aranykora Jacques Chaban-Delmas az „új társadalom”, a „*nouvelle société*” megvalósítására tett kísérletének feleltethető meg. Az 1970 júliusában lezajlott szakmaközi egyezmények az állandó képzés bevezetéséről – a havibérre történő átállást elfogadó egyezményekkel együtt – e megközelítés példás megvalósításaként foghatók fel. Egy szerződéses megállapodás eredménye „nemzeti kötelezettség” szintjére emelkedik: „Az állandó szakmai képzés nemzeti kötelezettség” (Munka törvénykönyv L 900-1 cikkelye).

97. Idézi B. Friot: *Protection sociale et salarisation de la main-d'oeuvre: essai sur le cas français*, közgazdasági doktori értekezés, Paris X, 1993.

98. Idézi F. Sellier: *La Confrontation sociale en France*, i. m., 217. old. A jövedelempolitika ambícióit illetően lásd G. Caire: *Les Politiques des revenus et leurs aspects institutionnels*, Genf, BIT, 1968.

99. Lásd C. Baudelot – A. Lebeau: „Les salaires de 1950 à 1975”, *Économie et statistiques*, n 113, 1979. július-augusztus. Az alacsony bérek kiigazítása 1968-ban következik be, főleg és elsősorban a SMIC emelésével (ennek mértéke Párizsban 35%, vidéken 38%). Ez azonban csak egy régóta húzóódó lemaradást korigál, annyira, amennyire, s a következőkben az eredmények erodálódnak.

100. J.-D. Reynaud: *Les Syndicats, les patrons et l'État*, i. m., 14–16. old. Jegyezzük meg ezzel kapcsolatban, hogy a munkanélküliségi kárpótlás (mely Franciaországban igen későn jelenik meg) az említett típusú paritásos egyezményeken keresztül működik. (1958-ban kerül sor, ezúttal is a közhatalom gyakorolta nyomás hatására, az Assedic és az Unedic fiókszervezeteit létrehozó egyezményre).

A Liget októberi számából

Leslie Paul Thiele: Természet és szabadság

Dalos Margit, Rába György és Levendel Júlia novellája

Horgas Béla versei

R. Várkonyi Ágnes: Erdők és vizek

Kárpáti Péter: Díszelőadás – részlet

Nagy Attila Kristóf: Tenyészet és enyészet

Mezei Tibor–Török Emőke Hannah Arendtről

Poszler György: Duna-völgyi reálfantasztikum

Heinrich von Kleist és Yoko Tawada írásai

Radó Dezső mai favészekről